

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

1

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

1

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Pieczęcie królów i królowych Polski. Tabularium Actorum Antiquorum Varsoviense Maximum, Divisio Prima – „InSimul“. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2010. 205 s.

Lietuvos sfragistikos tyrinėtojams Vyriausiojo senųjų aktų archyvo Varšuvoje (AGAD) rinkiniai yra nepaprastai svarbūs. Juose saugoma ne tik natūraliai Lenkijos Karalystės archyve susikaupusi lietuviška medžiaga, bet ir įvairiais keliais į Lenkiją patekę žymių Lietuvos giminių archyvai, net nemaža Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės archyvo dalis, kadaise saugota Radvilų archyve Nesvyžiuje. Čia išliko tūkstančiai antspauduotų dokumentų, tarp kurių svarbiausią vietą, be abejo, užima valdovų antspaudais patvirtinti aktai. Iš šio gausaus palikimo apie 30 karalių antspaudų prieš kelerius metus pasirodė archyvo tinklapyje. Elektroninė versija paskatino tolesnes antspaudų paieškas ir pamažu suformulavo nuostatą, kad reikia surinkti visus visų karalių ir karalienių antspaudus, iš jų atrinkti geriausius kiekvienos rūšies pavyzdžius ir juos paskelbti. Taip skaitytojus pasiekė čia pristatomas Lenkijos karalių ir karalienių antspaudų katalogas. Jį parengė ir išleido Vyriausiasis senųjų aktų archyvas ir Varšuvoje įsikūrusi leidykla DiG, skirdami šį leidinį minėto archyvo pirmtako – Viso krašto archyvo 200-ųjų metinių sukakčiai prisiminti.

Supažindinti skaitytoją su didžiųjų muziejų, bibliotekų ir archyvų antspaudų rinkiniais nėra naujas dalykas. Galima nurodyti dar XIX a. pabaigoje išleistą daugiatomį Britų muziejaus antspaudų katalogą¹, o iš naujesnės literatūros minėtinas prieš porą dešimtmečių puikiai parengtas ir preciziškai išleistas Prancūzijos nacionalinio archyvo viduramžių karalių ir regentų antspaudų sąvadas². Tokios rūšies katalogai parodo dokumentų saugyklų turtus, bet kartu turi vieną trūkumą, nes net turtingiausi pasaulio

¹ W. de Gray Birch, *Catalogue of Seals in the Department of Manuscripts in the British Museum*, t. 1–6, London, 1887–1900.

² M. D a l a s, *Corpus des sceaux français du Moyen Âge*, t. 2: *Les sceaux des rois et de régence*, préface par J. Favier, Paris, 1991.

archyvai dažnai neturi kurio nors valdovo visų antspaudų. Be to, dėl medžiagos gausumo kai kas lieka nepastebėta. Ne išimtis ir Vyriausiojo senųjų aktų archyvo Varšuvoje leidinys³.

Recenzuojamame kataloge skelbiamas 201 antspaudas. Iš jų 179 priklauso 21 Lenkijos karaliui, nuo Vladislavo Lokietkos (Uolektinio) iki Stanislovo Augusto, ir 22 – vienuolikai Lenkijos karalienių, nuo Elžbietos Lokietkaitės iki Augusto III žmonos Marijos Juzefos Habsburgaitės. Pagal reikšmę 99 antspaudai priklauso aukščiausiam valstybės rangui. Tai 66 Lenkijos Karalystės sosto (majestotiniai), didieji, viduriniai ir mažieji antspaudai bei 33 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (nuo Kazimiero iki Stanislovo Augusto) didieji ir mažieji antspaudai. Dar 80 iš 179 skelbiamų karalių antspaudų yra žemesnio rango. Tai signetai, žinomi nuo Vladislavo Varniečio laikų, bei Zigmanto Vazos laikais atsiradę valdovo (ne valstybės) raštinės antspaudai. Į šią grupę reikia įrašyti kelis karalaičių, būsimųjų karalių, antspaudus, taip pat antspaudus, naudotus atsisakius ar kitais būdais praradus sostą. Jais paprastai antspauduota karalių korespondencija ir mažiau reikšmingi raštai, skirti tiek Lenkijos Karalystei, tiek Lietuvos Didžiąjai Kunigaikštystei.

Kataloge kiekvieno valdovo antspaudai, sprendžiant iš jų eiliškumo, aptariami pagal svarbą. Iš pradžių Lenkijos Karalystės sosto, didieji, viduriniai, mažieji antspaudai, po to Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didieji ir mažieji antspaudai, toliau valdovo raštinės antspaudai, valdovo signetai, pabaigoje karalaičių (būsimųjų karalių) antspaudai ir signetai bei praradusių sostą asmenų signetai. Tiesa, paskutinioji antspaudų grupė nuo Jono Kazimiero laikų (karūnuotas 1649 m., sosto atsisakė 1668 m.) išdėstyta labai neaiškiai. Iš pradžių, kaip priklausytų, pateikiami 1658 ir 1660 m. karaliaus signetai, po to 1648 ir 1670 m. signetai (karaliumi nebuvo), toliau vėl 1666 m. karaliaus signetas, pabaigoje 1631 m. signetas ir galiausiai 1637 m. karalaičio antspaudas (p. 110–117). Dar labiau supainioti Augusto II antspaudai, kur net du kartus valdovo raštinės antspaudus keičia privatūs signetai (p. 158–171). Nežinant sumanymo, sunku pasakyti, kodėl išskirtos dvi to paties valdovo raštinės antspaudų ir dvi signetų grupės. Būtina pažymėti, kad apie kiekvieną valdovo skelbiamą antspaudą pateikiami tik svarbiausi duomenys. Nurodomas antspaudu savininko vardas, antspaudu data, jo rūšis, antspaudinė medžiaga ir jos spalva, trumpas vaizduliaus aprašymas, legendos tekstas, antspaudu skersmuo, svarbesnė literatūra, archyvo signatūra ir paties antspaudu spalvotas atvaizdas.

³ Pavyzdžiui, jame nėra Lenkijos karaliaus Pšemyslo gerai žinomo sosto (majestotinio) antspaudu, arba Zigmanto Vazos lietuviškoji sfragistika reprezentuojama 4 antspaudais (p. 71–74), o iš tikrųjų jų yra 6. Žr. E. R i m š a, Nowe dane o litewskich pieczęciach państwowych Zygmunta III Wazy, *Litwa w epoce Wazów*, pod red. W. Kriegseisena i A. Rachuby, Warszawa, 2006, s. 174. Pergamentinių dokumentų rinkinyje liko nepastebėtas geros būklės 1506 m. Silezijos kunigaikščio Žygimanto (būsimo karaliaus Žygimanto Senojo) antspaudas *Archivum glówne akt dawnych w Warszawie* (toliau – *AGAD*), perg. 7430).

Dėl minėto žinybinio katalogo pobūdžio jame yra mažiau svarbiausių Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės antspaudų, negu jų šiandien žinoma, ir net mažiau, negu jų prieš 90 metų paskelbė Marijanas Gumowski studijoje „Pieczęcie królów polskich“. Tačiau šiame kataloge randame kelias dešimtis iki tol neskelbtų žemesnio rango karalių, karalienių ir karalaičių antspaudų bei signetų. Karalaičio Vladislovo Vazos sfragistika pasipildė keturiais 1618–1635 m. antspaudais ir trim 1640–1641 m. signetais (p. 93–99), Jono Kazimiero – 1637 m. karalaičio antspaudu ir net septyniais 1631–1670 m. įvairios būklės signetais (p. 110–117), Mykolo Kaributo Višnioveckio – 1669 m. signetu (p. 130), Jono Sobieskio – penkiais 1670–1693 m. signetais (p. 144–148), du iš jų priklauso ikikarališkajam laikotarpiui. Pagaliau Augustų epochą reprezentuoja keturi nauji 1697–1729 m. Augusto II raštinės antspaudai (p. 164–167) ir trys 1717–1718 m. signetai (p. 169–171), Augustą III – keturi nedatuoti signetai (p. 187–191), dar du signetai (p. 204–205) priklauso Stanislovui Augustui. Nemaža dalis nurodytų antspaudų, ypač iš Radvilų archyvo, galėjo būti prispausti ant Lietuvai skirtų valdovų raštų ir laiškų. Deja, kataloge nei dokumentų pobūdis, nei adresatas nenurodyti. Dėl to prarasta svarbi informacija, kuri leistų geriau suprasti valdovo raštinės funkcionavimą Abiejų Tautų Respublikoje. Svarbūs ir nežinomi karalienių antspaudai. Čia skelbiamas 1629 m. Konstancijos Habsburgaitės antspaudas (p. 82), Liudviką Mariją Gonzagą reprezentuoja 1660 m. antspaudas (p. 118) ir penki 1657–1664/1665 m. signetai (p. 119–123), Eleonorą Habsburgaitę – du 1675–1676 m. antspaudai ir du 1675–1680 m. signetai (p. 131–134), Mariją Kazimierą d'Arquien – 1692 m. antspaudas ir du 1697–1714 m. signetai (p. 149–150), pagaliau vienas nedatuotas signetas priklauso karalienei Marijai Juzefai (p. 193).

Kitas Katalogo privalumas – jame pirmą kartą tokia apimtimi skelbiami valdovų originalūs spalvoti antspaudų atvaizdai. Jie leidžia net mažiau sfragistiką išmanančiam žmogui suprasti, kaip atrodė aukščiausio rango valstybės ir žemesnio rango valdovų privatūs antspaudai, kaip buvo antspauduojama, kokios naudotos antspaudinės medžiagos, net įsivaizduoti bendrą išlikusių antspaudų būklę, nes ieškota geriausių kiekvienos rūšies egzempliorių. Juolab, kad dauguma skelbiamų antspaudų, ypač spautų į vašką per popierių, jei jie geros būklės, yra gana aiškūs. Prasčiau atrodo tik vaško ir kai kurie neblogai išlikę lako antspaudai. Juos, naudojant šiuolaikinę techniką, buvo galima parodyti daug geriau.

Reikia pasakyti, kad katalogo iliustracinė medžiaga prarado nemažai informacijos dėl pasirinkto maketo – viename puslapyje aprašyti ir paskelbti vieną antspaudą (jo atvaizdas užima maždaug pusę puslapio). Dėl to svarbiausius didelius valstybės antspaudus su plačiais kiautais teko stipriai mažinti, o mažiau reikšmingus keliolikos milimetrų dydžio signetinius – kelis kartus didinti. Kai kuriose katalogo vietose tai ypač rėžia akį. Pavyzdžiui, Lietuvos mažasis antspaudas yra bemaž perpus mažesnis

už šalimais skelbiamą Stepono Batoro signetą, o iš tikrųjų yra atvirksčiai (p. 58 ir 59). Pasitaiko ir kitų maketavimo trūkumų bei akivaizdžių klaidų. Lietuvos didžiojo kunigaikščio Kazimiero antspaudas apverstas žemyn galva, heraldiškai yra dešiniojo kaspino pozicijoje (p. 24). Žemyn galva apverstas ir Vladislavo Vazos signetas (p. 95). Vietoj 1707 m. Stanislovo Leščinsko laikų Lietuvos mažojo antspaudo antrą kartą įdėtas 1569 m. Žygimanto Augusto Lenkijos mažasis antspaudas (žr. p. 42 ir 172). Vienas nedatuotas Augusto II / Augusto III signetas paskelbtas du kartus (p. 163, 192). Kataloge teigiama, kad 1789 m. Stanislovo Augusto Lenkijos Karalystės mažasis antspaudas saugomas Popierinių dokumentų rinkinyje, nr. 1175 (p. 199). Tuo tarpu iliustracijoje vaizduojamas raudono vaško antspaudas medinėje tekintoje dėžutėje su matomais prikabinimo siūlais. Taigi jis turėtų būti Pergamentinių dokumentų rinkinyje ir galimas daiktas – kitų metų.

Sprendžiant iš katalogo įvado, jo rengėjams kilo nemažai keblumų dėl žemių heraldikos traktavimo, legendų rašybos. Dalis senųjų provincijų bei žemių vėliau virto vaivadijomis, kitos išsaugojo senuosius pavadinimus. Tad kataloge, nedetalizuojant statuso, apsiribota trumpuoju herbo įvardijimu, pavyzdžiui, Liublino, Smolensko, Dobrynės ir t. t. herbas (p. VIII). Ne visų skelbiamų antspaudų buvo galima perskaityti ir legendas. Jų tekstus teko pateikti iš specialiai įvardytų kitų autorių darbų. Pavyzdžiui, prie prastai išlikusio lietuviško Kazimiero antspaudo nurodyta, kad jo aprašas ir legenda paimti iš M. Gumowskio (p. 24). Žinoma, ir čia pasitaiko netikslumų. Antai 1502 m. pradžios Aleksandro herbino signeto skydo šonuose liko nepastebėtos dvi svarbios raidės A–P (*Alexander Princeps*), juolab, kad A–P raidės minimos Kataloge nurodyto Zenono Piecho darbe (p. 33)⁴. Jos rodytų, kad maždaug prieš mėnesį karūnuotas Aleksandras dar galėjo neturėti karališkojo antspaudo, jei kažkokį pergamentinį dokumentą (medžiaga rodo akto svarbą) patvirtino signetu su karalaičio titulu. Įsivėlė keli netikslumai skaitant Žygimanto Augusto laikų Lietuvos didžiojo antspaudo legendą. Ji tiksliai pateikta kataloge nurodytame M. Gumowskio darbe, išskyrus įrašus, esančius kaspinuose po žemių herbais⁵. Turi būti – KIOVIEN, VOLINEN, SMOLNEN⁶. Tas pat pasakytina ir apie Žygimanto Senojo (p. 36)⁷ bei Stepono Batoro (p. 56) Lietuvos didžiųjų antspaudų legendų ir kaspinių įrašų rašybą. Be to, Stepono Batoro

⁴Z. P i e c h, *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*, Warszawa, 2003, s. 77. Plg. su naujausiu darbu apie Aleksandro antspaudus: E. R i m š a, Aleksandro antspaudai – naujas etapas valstybės sfragistikoje, *Lietuvos didysis kunigaikštis Aleksandras ir jo epocha. Mokslinių straipsnių rinkinys*, sud. D. Steponavičienė, Vilnius, 2007, p. 153–154.

⁵M. G u m o w s k i, *Pieczęcie królów polskich*, Kraków, 1919, s. 27–28, nr 51.

⁶Taip įrašyta gana aiškiai 1563 m. antspaude, *Lietuvos Nacionalinės M. Mažvydo bibliotekos Rankraščių skyrius*, f. 101–31.

⁷Žr. E. R i m š a, Pavienių antspaudų ir spaudų rinkiniai Vilniaus mokslo bičiulių draugijos fonde, *Lietuvos istorijos metraštis. 1986 metai*, 1987, p. 136–137.

antspaudo legendos pabaigoje vietoje 1576 m. įrašyti, tiesa, su klaustuku, 1579 metais⁸. Stanislovo Leščinsko signetas su karališka karūna datuojamas 1525 m. (p. 178). Iš kitur žinome, kad juo antspauduotas 1725 m. laiškas⁹, tai yra praėjus maždaug 16 metų, kai Stanislovas Leščinskis neteko karaliaus sosto. Vladislavo Vazos laikų Lietuvos didysis antspaudas datuojamas 1635 m. sausio 1 d. (p. 88), iš tikro yra 1639 m. gruodžio 23 d., Augusto III laikų Lietuvos mažasis antspaudas datuojamas 1746 m. (p. 184), iš tikro yra 1744 m. Jono Kazimiero signetu užantspauduotas ne 1648 m. (p. 112), o 1668 m. laiškas. Prie vieno Stanislovo Leščinskio signeto nurodoma, jog jis, tai yra raštas, neturi datos (p. 179), tuo tarpu Vyriausiojo senųjų aktų archyvo Popierinių dokumentų inventoriuje šio antspaudo laiškas aiškiai datuojamas 1725 m. rugsėjo 13 d. Vienintelis Augusto II nedatuotas signetas vadinamas „kabinetiniu“ antspaudu (p. 161). Terminas aiškiai perimtas iš M. Gumowskio, bet jis ir kitus panašios išvaizdos Augusto II signetus vadino kabinetiniais antspaudais. Galima tik spėti, kad atsisakius M. Gumowskio terminijos, prie šio signeto ji išliko per neapsižiūrėjimą. Bibliografiniai aprašai daug kur nesutvarkyti. Pavyzdžiui, rašoma: Gumowski, *Pieczczę królów* (p. 2), Diehl, *Uzupełnienie* (p. 8), to paties *Przyczynek*, nr 2, 3, 6 ir kt. (p. 63–65 ir kt.), Piech, *Monety* (p. 10), Sułkowska-Kurasiowa, *Polska* (p. 21), Gutkowski, *Sześć* (p. 175) ir pan. Tik besidomintis sfragistika ir diplomatika gali pasakyti, kokie tai darbai ir kada jie paskelbti. Arba p. 10 nurodoma: Sułkowska-Kurasiowa, *Dokumenty* (p. 10), ir tik pervertę kelis lapus randame visą veikalo pavadinimą (p. 14). Tokie ir kiti panašūs dalykai rodo preciziškumo stoką ir kartu menkina šiaip jau gražiai išleisto Katalogo vertę.

Nepaisant minėtų pastabų, turime naują Lenkijos karalių ir karalienių, kurie taip pat buvo Lietuvos didieji kunigaikščiai bei didžiosios kunigaikštienės, antspaudų katalogą. Jo vertė – originalios iliustracijos, pirmą kartą vienoje vietoje paskelbti karalių ir karalienių antspaudai ir, bene svarbiausia, kelios dešimtys naujų, nors ir žemesnio rango karalių, karalienių, karalaičių antspaudų ir signetų. Neabejojame, kad vien Vyriausiajame senųjų aktų archyve surastas toks didelis skaičius naujų antspaudų paskatins tolesnius Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bei abiejų valstybių valdovų ir jų šeimos narių antspaudų tyrimus.

Edmundas R i m š a

⁸ Žr. E. R i m š a, Stepono Batoro Lietuvos didieji antspaudai ir jų atsiradimo aplinkybės, ten pat, *2001 metai*, 2, 2002, p. 217–220.

⁹ J. G u t k o w s k i, *Sześć nie znanych pieczęci króla Stanisława Leszczyńskiego w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie, Archeion*, t. 56, 1971, s. 155–156, nr 4.

Sławomir Józwiak, Krzysztof Kwiatkowski, Adam Szwe da, Sobiesław Szybkowski, **Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411**. Malbork: Muzeum zamkowe w Malborku, 2010. 846 s., žem.

Minint Žalgirio / Griunvaldo / Tanenbergo mūšio 600-ąsias metines, Lenkijoje, Lietuvoje, Baltarusijoje, Vokietijoje, Rusijoje rengtos mokslinės konferencijos, parodos, pasirodė (ar anonsuojamos) naujos knygos. Bet jau dabar galima pasakyti, kad čia pristatoma ir recenzuojama keturių lenkų istorikų kolektyvinė monografija neabejotinai taps vienu svariausių mokslinių įnašu į Žalgirio problematiką. Savo apimtimi, panaudotų publikuotų ir archyvinių šaltinių, išanalizuotos daugiakalbės istoriografijos gausa ši knyga, ko gero, ilgam įsitvirtins kaip standartinis veikalas apie šį istorinį laikotarpį.

Lenkija, o tiksliau Mikalojaus Koperniko universitetas Torunėje, pastaruoju metu tampa pagrindiniu Vokiečių ordino tyrinėjimo centru (šalia Vienoje nuo 1985 m. veikiančios Tarptautinės Vokiečių ordino tyrimų istorinės komisijos – *Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens*). Tuoj po Antrojo pasaulinio karo Torunėje Karolio Górsčio ir Mariano Biskupo pradėtas darbus pratęsė jau kelios tyrinėtojų kartos, o svarbus šios veiklos etapas buvo 1981 m. pradėtos rengti specialios teminės konferencijos „Ordines militares“, po kurių išleidžiami pranešimų pagrindu sudarytų straipsnių rinkiniai¹ (po ilgamečio šių konferencijų organizatoriaus Zenono H. Nowako mirties joms šiuo metu vadovauja Romanas Czaja). Neseniai pasirodžiusi plati ir moderni lenkiška Vokiečių ordino istorijos sintezė taip pat parašyta daugiausia Torunės istorikų². Todėl nestebina, kad trys iš keturių recenzuojamos monografijos autoriai (išskyrus Gdansko universiteto profesorius Sobiesławą Szybkwski) yra toruniečiai.

Būtina pažymėti aiškiai pakitusį Vokiečių ordino vertinimą naujesnėje Lenkijos istoriografijoje, atsiskant prieškarui ir „liaudies Lenkijoje“ įsitvirtinusių stereotipų apie agresorišką Ordino prigimtį³. Šios tendencijos išraiška yra ši nauja 1409–1411 m. karo sintezė. Autoriai išsikėlė tikslą pateikti naujovišką, akademiškai motyvuotą karo tarp Vokiečių ordino ir Lenkijos–Lietuvos vaizdinį, panaudojant visus prieinamus šaltinius. Tarp jų itin reikšmingą vaidmenį autorių koncepcijoje atlieka vienalaikiai (daugiausia

¹ *Ordines militares: Colloquia Torunensia historica*, t. 1, Toruń, 1983 ir kt.

² *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo*, red. M. Biskup i R. Czaja, Warszawa, 2009. Plg. taip pat *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Podziały administracyjne i kościelne w XIII–XVI wieku*, red. Z. H. Nowak i R. Czaja, Toruń, 2000.

³ Apie panašius vertinimus Lietuvoje: R. Petrauskas, D. Staliūnas, Die drei Namen der Schlacht: Erinnerungsketten um Tannenberg/Grunwald/Žalgiris, *Verflochtene Erinnerungsorte. Polen und seine Nachbarn im 19. und 20. Jahrhundert*, hrsg. von M. Aust, K. Ruchniewicz, S. Toebst, Köln–Weimar–Wien, 2009, S. 119–136.

nepublikuoti) laišakai iš Vokiečių ordino archyvo, kurie ligšiolinėje istoriografijoje (pavyzdžiui, monumentalioje, bet, autorių vertinimu, gana tendencingoje ir šaltiniotyriiniu požiūriu neretai paviršutiniškoje Stefano M. Kuczyńskiego studijoje, p. 20 ir kt.) buvo menkai panaudoti (išimtis čia būtų Sveno Ekdahlio tyrimai). Pirmenybę teikiant vienalaikiams, nors daugeliu atvejų Ordino pareigūnų surašytiems, šaltiniams, kritiškai vertinama XV a. antroje pusėje parašytoje Jono Dlugošo kronikoje perteikta karo ir mūšio tradicija (p. 17 ir kt.), ir tai ši tyrimą ženkliai išskiria iš gausios šios problematikos Lenkijos istoriografijos.

Pažymėtinas didelis visų autorių įdirbis nagrinėjant šią tematiką. Sławomiras Józwiak tyrinėjo Ordino administracinę struktūrą bei žvalgybos veiklą⁴, Adamas Szweda neseniai paskelbė monografiją apie Ordino pasiuntinių tarnybą XIV a. pabaigoje – XV a. pirmoje pusėje⁵, Krzysztof Kwiakowski apgynė disertaciją apie Ordino karinės organizacijos socialinę struktūrą⁶, Sobiesław Szybkowski nagrinėjo vėlyvųjų viduramžių Lenkijos ir Lietuvos politinį ir kultūrinį elitą⁷.

Nors knyga skirta Žalgirio mūšio metinėms, pagrįstu autorių įsitikinimu, mūšio ir jo pasekmių neįmanoma adekvačiai suvokti, neišanalizavus visos 1409 m. rugpjūčio 6 d. prasidėjusio ir 1411 m. vasario 1 d. Torunės taika pasibaigusio karo eigos. Veikalas suskirstytas į šešias dalis: 1) Karo link; 2) Karo pradžia ir pirmą jo fazę (1409 m. rugpjūtis–spalis); 3) Diplomatinė konflikto fazė ir pasirėngimas tolesniems kariniams veiksams (1409 m. ruduo – 1410 m. pavasaris); 4) 1410 m. vasaros žygis; 5) 1410/1411 m. rudens ir žiemos kampanija; 6) Diplomatiniai veiksmai ir Torunės taika. Karo rezultatai. Spausdinta ir DVD-ROM forma pateikti Radosławo Golbos parengti kartografiniai priedai.

Didžiulė knygos apimtis ir joje aptariamų klausimų gausa išsamų jos pristatymą daro tiesiog neįmanomu uždaviniu, todėl recenzijoje, be svarbiausių monografijos išvadų, daugiausia dėmesio skirsiu toms vietoms, kurios turėtų būti ypač įdomios Lietuvos skaitytojui. Pirmoje knygos dalyje, skirtoje karo išvakarėms, S. Szybkowski išsamiai įvertino (sk. 1.1.1–2.) XV a. pradžioje suaktyvėjusią Vytauto rytų politiką, turėjusią didelės reikšmės geopolitinės LDK situacijos pokyčiams kylant karui su

⁴ S. J ó z w i a k, *Centralne i terytorialne organy wladzy zakonu krzyzackiego w Prusach w latach 1228–1410. Rozwoj – Przekształcenia – Kompetencje*, Toruń, 2001; S. J ó z w i a k, *Wywiad i kontrwywiad w państwie zakonu krzyzackiego w Prusach. Studium nad sposobami pozyskiwania i wykorzystywaniem poufnych informacji w późnym średniowieczu*, Malbork, 2004.

⁵ A. S z w e d a, *Organizacja i technika dyplomacji polskiej w stosunkach z zakonem krzyzackim w Prusach w latach 1386–1454*, Toruń, 2009.

⁶ K. K w i a t k o w s k i, *Podstawy społeczne organizacji militarnej państwa zakonu krzyzackiego w Prusach (1230–1411)* (daktaro disertacija, apginta Torunės universitete 2009 m.).

⁷ S. S z y b k o w s k i, *Studia z genealogii i prozopografii polskiej szlachty późnośredniowiecznej*, Gdańsk, 2003; S. S z y b k o w s k i, *Polish Staff as a Social Group in the Chancery of Grand Duke Witold*, *Quaestiones Mediaevi Novae*, t. 3, 1998, p. 75–94.

Ordinu. Santykius su Ordinu tyrusių S. Józwiako ir A. Szwedos įsitikinimu, pagrindinė konflikto priežastis buvo Žemaitija (sk. 1.2.1.). Šiame skyriuje autoriai pateikia daug naujų archyvinių duomenų apie padėtį šiame krašte, gerai atspindinčių įtampas tarp Ordino ir LDK augimą. Remdamiesi vienalaikiais šaltiniais, autoriai įtikinamai parodo, kad Jogailos ir Vytauto konflikto priežastimi vėliau įvardytas Ordino vadovybės sprendimas nepraleisti javų iš Lenkijos į Lietuvą buvo propagandinis argumentas ir prieštarauja chronologinei įvykių eigai (žemaičių „sukilimas“ prasidėjo jau anksčiau, p. 63 ir t.). Toliau nagrinėjant Lenkijos Karalystės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės elitų požiūrį į prasidedantį konfliktą (Szybkowski, sk. 1.2.2.), paaiškėja nemažos Lenkijos visuomenės dalies iš pradžių neigiamos nuostatos karo atžvilgiu, kurias lėmė ilgas, dar nuo 1343 m. besitęsęs, taikos periodas, kai abi šalys siejo naudingi prekybiniai ryšiai, radosi asmeniniai kontaktai, pasireiškę, be kita ko, ir lenkų didikų dalyvavimu „reizuose“ į pagonišką Lietuvą. Lenkijos išitraukimą į konfliktą su Ordinu lėmė aktyvus Jogailos angažavimasis ir jo sugebėjimas konflikto išvakarėse Karalystės valdžios elite pagaliau suformuoti sau palankesnę grupuotę (p. 81 ir t.). Tuo tarpu Lietuvos atveju konstatuojamos sėkmingos Vytauto pastangos sutelkti apie save pagrindines visuomenės grupes. Vis dėlto, regis, čia nepakankamai įvertinta dalies Lietuvos diduomenės ir žemaičių elito Ordinui palanki laikysena, nors reikia pripažinti, kad šaltiniai šiuo klausimu yra išties skurdūs⁸. Įdomi hipotezė apie pavykusį Jogailos bandymą išprovokuoti Ordino vadovybę pradėti karą, tokiu būdu įgyjant ne tik papildomą argumentą polemikoje tarptautiniu lygiu, bet ir, o tai dar svarbiau, sukelti antikryžiuotiškas nuotaikas šalies viduje (p. 116). Tarptautinės padėties karo išvakarėse analizėje galbūt kiek pristigo didesnio dėmesio Jogailos vedybų politikai, ieškant potencialių sąjungininkų imperijos kunigaikštystėse ir Vengrijoje⁹.

Antra knygos dalis pradedama didžiojo magistro karo paskelbimo analize (sk. 2.1.), pastebint apdairias lenkų karaliaus aplinkos pastangas pagal to meto teisinės normos įvykdytą karo paskelbimo aktą komentuoti kaip neteisėtą įsiveržimą. S. Józwiakas ir A. Szweada atskleidžia tiek karo paskelbimo užkuliusius, tiek ir karo metu vykusias nuolatines abiejų pusių derybas dėl taikos. Beje, 1409 m. spalio 8 d. sudarytos paliaubos neapėmė Vytauto ir jo krašto, o ginčą toliau turėjo spręsti tarptautinis tarpininkavimo procesas. Įdomių išvalgų randame ir S. Szybkwskio atliktoje Ordino užimtos Dobrynės žemės visuomenės grupių politinių orientacijų analizėje (sk. 2.5.): šaltiniai

⁸ Plg. R. Petrauskas, Der Frieden im Zeitalter des Krieges. Formen friedlicher Kommunikation zwischen dem Deutschen Orden und dem Großfürstentum Litauen zu Beginn des 15. Jahrhunderts, *Annales Annalen*, Bd. 12, 2004, S. 28–42.

⁹ Į tai neseniai dar kartą atkreipė dėmesį Janas Tęgowskis: J. Tęgowski, Mikołaj Trąba a polityka małżeńska króla Władysława Jagiełły, *Mikołaj Trąba mąż stanu i prymas Polski*, pod red. F. Kiryka, Kraków, 2009, s. 103–111.

nedviprasmiškai liudija dalies tos žemės elito prokryžiuotišką laikyseną, kurią galima lyginti su panašias lojalumo dilemas išgyvenusios žemaičių diduomenės padėtimi¹⁰.

Trečioje dalyje A. Szweda nagrinėja imperatoriaus ir Čekijos karaliaus Vaclovo tarpininkavimą (sk. 3.1.), kitaip, nei ankstesnėje literatūroje, neižvelgdamas kokio nors šio valdovo tendencingo ir išankstinio Ordiniui palankaus nusiteikimo. Priešingai, jo sprendimas (nors ir lenkų pusės atmetas) rėmėsi ligtoliniais dokumentais, o vėliau savo teritorijoje jis netrukdė samdinius verbuoti abiemis konflikto pusėms. Čia eilinių kartą iškyla tendencingas iš laiko perspektyvos suformuotas Jono Dlugošo vertinimas, kuris, kaip nemaža kitų, ilgam buvo įsitvirtinęs istoriografijoje. Toliau (Szweda, Szybkowski, sk. 3.2.) plačiai, pateikiant daug įdomių detalių, aprašomas diplomatinis propagandinis karas tarp Lenkijos–Lietuvos ir Ordino. Įtaigiai demonstruojama karališkos kanceliarijos veiksnių koordinacija, pavienių diplomatų veikla, o taip pat Ordino pastangos atremti priešininkų iniciatyvas šiame diplomatiname karo fronte. Ši propagandinė akcija, apėmusi ir tolimus Europos kraštus, vertinama kaip pirmas ir gana sėkmingas tokio masto Lenkijos ir Lietuvos valstybių bandymas iškelti ginčą su Ordinu į bendraeuropinį forumą (p. 200). Kaip žinia, tokia politika vėliau buvo pratęsta Konstanco susirinkimo metu. Tuo pačiu sugriautas mitas apie Ordino sutelktas Vakarų Europos pajėgas kovai su Lenkija ir Lietuva (tai geras sovietinės ideologemos perėjimo į mokslinį diskursą pavyzdys): iš esmės vienintelis reikšmingesnis Ordino sąjungininkas (ir tai pasyvus) tuomet buvo dar tik Vengrijos karalius Zigmantas Liuksemburgietis (p. 210). Daug naujų duomenų skyriuje (3.4.) apie 1410 m. pirmos pusės karinius planus, žvalgybinius veiksmus bei jų gautus duomenis suregistruoja S. Jóźwiakas. Iš tiesų stebina, kad gera žvalgyba disponavusi ir palyginti tiksliai žinias apie sąjungininkų planus gaudavusi (pavyzdžiui, šaltiniuose išsamiai atspindėtas vieno Ordino žvalgo rusėno Jokolo nutrūktgalviškas apsilankymas lietuvių stovykloje birželio viduryje, p. 228–229) Ordino vadovybė taip menkai jais pasinaudojo lemiamojo karo stadijoje. Panašu, kad iki pat paliaubų termino pabaigos (1410 m. birželio 24 d.) Ordinas dar tikėjosi, kad pavyks jas atnaujinti ir pratęsti, kai tuo tarpu Lenkijos ir Lietuvos pusė aktyviai ruošėsi intervencijai į Ordino teritoriją.

Didžiausia yra ketvirtoji knygos dalis „1410 m. vasaros žygis“ (p. 238–563), kurią parašė K. Kwiatkowski. Autoriaus nuomone, galutinė karinių veiksmų strategija buvo suderinta Jogailos ir Vytauto susitikimo Naujajame Sonče metu (1410 m. balandžio 10 d.), didžiajam kunigaikščiui grįžtant iš susitikimo su Zigmantu Liuksemburgiečiu (p. 239). Itin detali ir inovatyvi LDK kariuomenės koncentracijos analizė (sk. 4.2.), atsisakant ligtol literatūroje dominavusios dar J. Dlugošo nubrėžtos pernelę schema-

¹⁰R. Petrauskas, Žemaičių diduomenė ir politinė padėtis Žemaitijoje XIV a. pabaigoje – XV a. pradžioje, *Žemaičių istorijos virsmas iš 750 metų perspektyvos*, sudarė A. Ivinskis, Vilnius, 2004, p. 151–172. Žr. taip pat naujausią Žemaitijos elito studiją: E. Saviščevas, *Žemaitijos savivalda ir valdžios elitai 1409–1566 metais*, Vilnius, 2010.

tiškos pavyzdinčiai organizuotos kariuomenės judėjimo linijos. Kariuomenės telkimas buvęs ilgas procesas, vykęs keliais etapais, o pagrindinės pajėgos, iš pradžių telktos Lucke ir Gardine, birželio 22 d. susitiko Drohičine. Taip pat koreguojamas tolesnis Vytauto kariuomenės maršrutas Ordino sienos link. Autorius abejoja žemaičių dalinių dalyvavimu Žalgirio mūšyje, prie jo argumentacijos galima tik pridurti, kad Vytauto valdžios netvarumą Žemaitijoje ir žemaičių nenorą leistis į tolimus žygius atspindi vienalaikių šaltinių duomenys¹¹. Ilgus tautinių istoriografijų debatus dėl lietuvių, rusėnų, totorių karių skaičiaus K. Kwiatkowski interpretuoja kaip „nacionalistinio prezentizmo“ (p. 263) apraišką ir pastebi, kad šaltiniuose šiuo klausimu patikimesnių nuorodų negalima rasti. Istoriografijoje ginčytiną kariuomenės „vadovybės“ problemą pagrįstai perkelia į valdžios funkcionavimo viduramžiais lygmenį, konstatuodamas, kad iš esmės Žalgirio link judėjo dvi kariuomenės, vedamos dviejų valdovų (p. 240–341).

Labai nuodugniai, tiesiog diena po dienos aprašydamas lemiamą sąjungininkų žygio eigą, K. Kwiatkowski pastebi, kad Ordino pasiryžimą stoti į kovą atvirame lauke veikiausiai nulėmė mūšio išvakarėse (liepos 13 d.) įvykęs Dubrovnos (Dąbrówno / Gilgenburg) miestelio nusiaubimas, sukėlęs ne tik Ordino vadovybės pyktį, bet ir pastūmėjęs veikti pagal riterišką garbės sampratos kodeksą (p. 377–382). Pereidamas prie Žalgirio mūšio aprašymo (sk. 4.7., p. 384–432), autorius, įvertindamas įvairiausias istoriografines hipotezes, mėgina nusakyti kariuomenių judėjimą ir išsidėstymą mūšio lauke. Dviejų pagrindinių teorijų dėl mūšio vietos (K. Kuczyński ir S. Ekdahlio¹²) atžvilgiu jis labiau linkęs paremti pastarąją, nors ir jai išsako nemažai kritinių pastabų. Sekdamas Klausu Militzeriu, „dviejų kalavijų“ įteikimą interpretuoja kaip riterių kultūros papročių pritaikymą. Kitokia, vėliau įtakinga šio gesto interpretacija, du kalavijus traktuojanti kaip Ordino riterių puikybės apraišką, autoriaus manymu, gimė kitą dieną po mūšio, bažnytinėje Karūnos pakanclerio Mikalojaus Trąbos aplinkoje, o laikui bėgant apaugo papildomomis konotacijomis. Tuo tarpu kitu nuo seno ginčijamu – „lietuvių manevro“ – klausimu autorius išlieka atsargus ir nedaro galutinių išvadų, nors S. Ekdahlio teiginį apie tai, kad manevras lėmė mūšio baigtį, vertina kritiškai. Tenka tik pritarti dar vienai išvadai (vėlgi atsisakant nuo J. Dlugošo laikų egzistuojančios sampratos apie Jogailos „klaidą“), kad sprendimą likti kelias dienas mūšio lauke lėmė to meto riteriški įpročiai, Ordino sunaikinimas tikrai nebuvo tuometinis Lenkijos ir Lietuvos valdovų tikslas, o Marienburgo užėmimas „tuoj po mūšio“ buvo nerealizuojamas dalykas (p. 450 ir t.). Daugiau abejonių kelia hipotezė (iš da-

¹¹ Su žemaičių vengimu vykti į tolimus žygius susidurdavo ir Ordinas. Pvz., žemaičių skundai, kad jie nepasirėngę žygiams, veikiausiai su Ordino daliniais Vytautui į pagalbą Maskvos ar Pskovo kryptimi 1406–1408 m. (*Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz*, OBA 1190, 1200).

¹² Naujausia versija: S. E k d a h l, *Aufmarsch und Aufstellung der Heere bei Tannenberg/Grunwald 1410. Eine kritische Analyse, Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości*, pod red. J. Gancewskiego, Olsztyn, 2009, s. 31.

lies suformuluota sekant senesne literatūra, visų pirma Josefu Pfitzneriu), kad žygio metu Vytautas galėjo pradėti galvoti apie galimybes užvaldyti rytines Prūsijos žemes (p. 521). Vėlesnės jo deklaracijos Prūsijos žemių atžvilgiu neabejotinai yra (retos ir laikinos) retorinės figūros galutinai neišspręsto konflikto dėl Žemaitijos kontekste, o ne kaimyninių Prūsijos teritorijų užvaldymo „programa“. Nėra jokių patikimų duomenų apie tai, kad Vytautas puoselėjo realius teritorinius planus Ordino žemėse. Jo požalginę politiką išskiria veikiau mėginimas „balansuoti“ tarp Ordino ir Lenkijos. Šia prasme pažymėtinas Vytauto aktyvumas pirminėse derybose dėl paliaubų rugsėjo pradžioje (p. 543–544) bei galutinėje derybų dėl taikos fazėje (p. 703).

Paskutiniam karo etapui skirtą dalį vėl pradeda diplomatinės kovos tarptautinėje arenoje aptarimas (sk. 5.1.). Aiškiai matyti, kaip nuo pat pradžių formuojasi skirtingos mūšio ir karinių veiksmų vertinimo tradicijos ir gimsta vėliau propagandoje ne kartą vartoti teiginiai. Tuo tarpu kariniai veiksmai vis labiau įgavo trumpalaikių išpuolių pobūdį, siekiant padaryti priešininkui kuo daugiau materialinės žalos. Aprašant prasi-dėjusį Ordino valdžios Prūsijoje atkūrimą (sk. 5.2–5.4.), pastebima, kad nepaisant pir-minio pasimetimo, Ordino brolius parėmė vietos kilmingųjų ir miestiečių visuomenės dauguma. Taip pat Ordinui pavyko sutelkti iš imperijos kunigaikštysčių atvykstančias gausias karines pajėgas, nors vėliau tai smarkiai atsiliepė jo išdui. Savo vaidmenį atli-ko 1410 m. rudenį Romos karaliumi išrinktas ir nuo to laiko regione vis labiau domi-navęs Zigmantas Liuksemburgietis (sk. 5.5.). Įdomu, kad tarp vengrų dalinių, 1411 m. sausį parengtų kovai su lenkais, didžiausia buvo iš LDK emigravusio Gediminaičių kilmės kunigaikščio Teodoro Karijotaičio atsivesta vėliava (p. 666). Visa tai pamažu vedė prie kompromisinės taikos, kurią pranašavo 1410 m. lapkritį prasidėjusios dery-bos ir 1410 m. gruodžio 7 d. paliaubos (sk. 5.6.). Beje, sudarant paliaubas Ordino pu-sėje dalyvavęs didelis skaičius samdinių, Szvedos nuomone, aiškiai liudijo samdinių faktorius įtaką to meto Ordino politikoje (p. 670).

Baigiamojoje šeštoje knygos dalyje aptariami su taikos sutartimi susiję klausimai¹³. S. Szybkowski pamėgino iš negausių šaltinių rekonstruoti lenkų ir lietuvių vi-suomenių požiūrius į karą (sk. 6.1.). Ypač nedaug šaltiniuose informacijos apie LDK kilmingųjų nuostatas tolesnio karo atžvilgiu. Tiesa, tai, kad nemaža Lietuvos diduome-nės dalis po Torunės taikos buvo nusiteikusi taikingai Ordino atžvilgiu, liudija vienas 1414 m. Ordino pranešimas¹⁴. Kituose skyriuose randame tolesnių derybų aprašymą ir taikos sutarties dokumento analizę. Nagrinėdamas Torunės sutarties vertinimus is-toriografijoje (sk. 6.4.), A. Szweda pažymi didelę neigiamų J. Długošo nuostatų įtaką vėlesnei tradicijai. Vis dėlto ilgainiui istoriografijoje buvo atpažinta ilgalaikių pokyčių

¹³ Plg. taip pat A. Szweda, Uwagi o dokumentach rozejmowych i pokojowych z okresu wojny 1409–1411, *Zapiski Historyczne*, t. 75, z. 2, 2010, s. 67–85.

¹⁴ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 299 (*die bairor gemeineclich gerne segen ewigen frede*).

reikšmė, o tai keitė ir požiūrį į taikos sąlygas. Tuo tarpu iš netiesioginių karo pasekmių K. Kwiatkowskis (sk. 6.5.) išskiria Ordino prestižo Vakaruose smukimą, vidinius ki- virčius Ordino viduje ir didelius žmonių bei materialius nuostolius. Knygą užbaigia Torunės sutarties realizavimo aptarimas (sk. 6.6.), ypatingą dėmesį atkreipiant į proble- miškiausius dalykus – Ordino kontribucijos išmokas, belaisvių grąžinimo eigą ir Žemaitijos bylą.

Tyrime intensyviai panaudota dalyko literatūra sąlygojo, kad nepaisant didžiulės veikalo apimties, faktinių netikslumų pasitaiko stebėtinai retai. Iš kelių smulkesnių galima paminėti teiginių apie Žemaičių christianizaciją 1387 m. (tai netikslu net ir for- maliu požiūriu, p. 76), „Užvolgio ordos“ atradimą XV a. pradžioje (p. 243), žymaus Vytauto aplinkos didiko Mykolo Minigailos nepagrįstą tapatinimą su 1412 m. Veliuo- nos seniūnu paskirtu jo bendravardžiu Minigaila (p. 262). Knygoje randame daug nau- joviškai traktuojamos istorinės medžiagos, todėl ją pravartu atsiversti ne tik politikos ir karo istorikams, bet ir tyrinėjantiems įvairias kitas to laikotarpio problemas (pavyz- džiu, komunikacijos, mentaliteto, prozopografijos, chronologijos ir pan.). Skaitytojui orientuoti padeda ne tik turinys, bet ir asmenų bei vietų rodyklės.

Apibendrinant galima konstatuoti, kad autoriams pavyko pasiekti savo tikslą – pa- teikti kiek įmanoma faktografiškai išsamų, tematiškai subalansuotą, emociškai neutra- lų (o tai ligšiolinėje historiografijoje, neskaitant S. Ekdahlis tyrimų, buvo retas reiški- nys), įvairios proveniencijos šaltiniais pagrįstą 1409–1411 m. karo paveikslą, kritiškai peržiūrint literatūroje įsitvirtinusius vertinimų stereotipus, kokios kilmės jie bebūtų.

Rimvydas P e t r a u s k a s

Šarūnas Liekis. **1939 The Year that changing everything in Lithuania's history.** Rodopi, Amsterdam–New-York, 2010. 386 pp.

Knygos pavadinime bei įvado teiginiuose galima išvelgti autoriaus peršamą, bet tiesiai neformuluojamą hipotezę: destruktinio lietuvių ir žydų susidūrimo (arba autoriaus terminologija *desensitizacijos* žydų atžvilgiu 1941–1944 m.) prielaidų mik- roerdvėmis buvę Klaipėdos bei Vilniaus kraštai. Paprasčiau kalbant, tragišką lietuvių ir žydų susidūrimą sąlygojusios su Klaipėda ir Vilniumi susijusios problemos. Žinia, tų dviejų Lietuvos Respublikos polių likimas 1939 m., keitėsi dramatiškai. O kadangi ta kaita turėjo didelės įtakos ir pačiai Lietuvos valstybei, tai tuo, matyt, grindžiama ir pagrindinė autoriaus tezė, kad 1939 m. Lietuvos istorijoje *pasikeitę viskas*.

Tokios tezės nereiktų verifikuoti pozityvistiškai, nes daugiau mažiau išmanantis Lietuvos Respublikos 1918–1940 m. istoriją galėtų iš karto reaguoti: 1939 m. Lietuvos istorijoje keitėsi tik detalės (tegul ir reikšmingos), bet ne tie tos valstybės nacionali-

niai, socialiniai, politiniai ir ypač geopolitiniai pagrindai, ant kurių ta valstybė stojosi 1918 m. ir nubrėžė sau perspektyvą. Autoriaus tezę galbūt reiktų priimti kaip metaforą ar kaip emocinį bandymą pažiūrėti į Lietuvos istoriją iš pozicijos tų bendruomenių, kurių eliminavimo arba sunaikinimo istorija prasideda būtent 1939 m.

Kaip bebūtų, autorius į anuos metus žiūri šių dienų istoriko žvilgsniu. Jo panaudota archyvinė medžiaga bei literatūra savo kiekiu bei įvairove – ypač kalbine – išpūdinga. Tyrimo rakursas – kompleksinis, gal net tiksliau – impresionistinis, nes studija mirga nuo siužetų kaitos – ekonominių, politinių, karinių, religinių, sociologinių, tarptautinės politikos bei diplomatijos ir kasdieninio gyvenimo. Savo moralinei pozicijai autorius išsikėlė Johano Millio suformuluotą maksimą, pagal kurią istoriko didžiausias pavojus tyko ne tada, kai tiesa užteršiama netiesa, bet tada, kai dalis tiesos pateikiama kaip visa tiesa (p. 2).

Vis dėlto, kai autoriaus užmojis didelis ir netradicinis, pavojų taip pat tyko ne vienas ir ne du. Skaitant studiją maždaug iki jos vidurio nėra aiškus jos pobūdis bei paskirtis – ar tai analitinė studija, ar tik atskirų istorinių fragmentų kompiliacija, skirta supažindinti su Lietuvos istorija – visų pirma užsienio skaitytoją, nes leidinys pateiktas anglų kalba. Istorinis pasakojimas pradedamas net nuo padalijimo laikų, bet pateikiamas jis atsainiai ir išsikraipo nuo vis gausėsių klaidų skaičiaus. Pradžioje tas klaidas norisi nurašyti korektūrai arba nereikšmingai marginalijai. Sakytum sau – kam nepasitaiko... Pavyzdžiui, 16 p. aprašant 1830–1831 m. sukilimą chaotiškai supainiotos datos; 76 p. teigiama, kad paskutinis Klaipėdos krašto seimelis buvęs sušauktas 1939 m. sausio 20 d. (turėjo būti sušauktas kovo 25 d.); 117 p. klaidingai pateikiama Latvijos bei Estijos nepuolimo sutarčių su Vokietija data, neva jos 1939 m. gegužės 5 d. „jau buvo pasirašytos“ (pasirašytos 1939 m. birželio 6 d.); Lietuvos pasiuntinys Londone klaidingai įvardijamas ambasadoriumi, nors tarpukariu Lietuva neturėjo ambasadoriaus rango atstovų...

Bet kuo toliau, tuo labiau formalius netikslumus keičia conceptualūs, verčiantys suabejoti net autoriaus profesiniu pasirengimu. Pavyzdžiui, 21 p. teigiama, kad „po 1922 m. plebiscito Vilniuje Ambasadorių konferencija pripažinusi Vilniaus miestą ir kraštą Lenkijai“. Pirmiausia vargu ar 1922 m. sausio rinkimus į vadinamąjį Vilniaus seimą galima kvalifikuoti kaip plebiscitą. Bet su kuo iš principo negalima sutikti, tai kad Ambasadorių konferencija pripažindama Vilnių Lenkijai (1923 m. kovo 14 d.) rėmėsi minėtų rinkimų rezultatais ar Vilniaus seimo deklaracijomis. Aplinkybės, sąlygojusios Ambasadorių konferencijos sprendimą 1923 m. pavasarį, be abejo, buvo komplikotos, bet Lietuvos istorikui vertėtų jas žinoti. Tuo tarpu 53 p. randame apsamanojusią versiją, kad neva 1923 m. vasario 17 d. Ambasadorių konferencija perdavusi Klaipėdos krašto suverenitetą Lietuvai. Žinia, tokia versija lietuvių sąmonėje įsitvirtinusi nuo pat 1923 m., bet šių dienų istorikui nevertėtų ignoruoti tos realybės, kad minimą dieną Ambasadorių konferencija tik pateikė Lietuvai sąlygas, pagal kurias tas suverenitetas turėjo būti perduotas. Taigi, perdavimas turėjo būti sutarties forma. Tuo tarpu Lietuvos vyriausybė nuo atsakymo išsisukinėjo, todėl kovo 11 d. iš Ambasadorių konferencijos

sulaukė ultimatumo – kad iki kovo 14 d. būtų pateiktas vienareikšmis atsakymas – ar Lietuva pripažįstanti vasario 17 d. sąlygas? Tik 1923 m. kovo 13 d. Lietuvos premjeras Ernestas Galvanauskas, beje, tuomet jau atsistatydinęs, galima sakyti, pralemeno, kad Lietuva Ambasadorių konferencijos sąlygas priima (nes nesulaukta tikėtiosios paramos iš SSRS). Taigi, 1923 m. kovo 13 d. gal ir būtų galima laikyti formalaus suvereniteto perdavimo momentu... neignoruojant to, koks Ambasadorių konferencijos sprendimas buvo padarytas kitą dieną dėl Vilniaus... O derybos dėl Klaipėdos perdavimo tęsėsi dar daugiau kaip metus ir, beje, gana dramatiškai...

23 p. rašoma, kad po 1923 m. sausio 15 d. įvykių Klaipėdoje „sušauktas vietinis seimas nubalsavo už krašto susijungimą su Lietuva, bet išsaugant žymų autonomijos lygį.“ (!?)... Tokių teiginių net nepatogu komentuoti... Bet 26 p. randame panašaus atsainumo pavyzdį: „...tik praėjus penkiems metams po Lietuvos valstybės atsiradimo (Klaipėdos aneksijos 1923 m) teritorijos reikalai galutinai baigti (*territorial issues were finally settled*).“ Galbūt taip buvo manoma žiūrint iš Lenkijos 1923 m. kovą, gal panašiai galėtų teigti persona, kuriai Lietuva su savo problemomis – gana tolima, bet kaip toks teiginys dera su Lietuvos istoriko žvilgsniu? Tiesiog tenka tiesmukiškai priminti, kad Lietuva 1923 m. kovo 14 d. Ambasadorių konferencijos sprendimo dėl Vilniaus nepripažino nei formaliai (balandžio 16 d. nota), nei praktine savo politika – iki pat 1939 m. spalio 10 d....

Susipažinus, kaip studijoje aprašyta Klaipėdos problema, galima konstatuoti, kad tarptautiniai bei diplomatiniai problemos aspektai autorių domina mažiausiai. Net nepamirėta, kad dieną po gauto iš Lenkijos ultimatumo, t. y. **čia reikėtų metų ZK** kovo 18 d. Vokietijos užsienio reikalų ministras Joahimas Ribentroppas atėjusiam pas jį pagalbos prašyti Lietuvos pasiuntiniui Jurgiui Šauliui pateikė „11 reikalavimų“ – savos rūšies ultimatumą. Tik jo vykdymo laikas išstėtas keliems mėnesiams. Tiesa, vėliau tie J. Ribentropo reikalavimai autoriaus minimi, bet – kaip Klaipėdos vokiečių balandžio 14 d. pateikta peticija Lietuvos vyriausybei (66 p.; regis, panaši dėstymo kompozicija ir vokiečių autoriaus E. A. Pliego). Beje, pats autorius 73 p. teisingai pastebi, kad aprašant Klaipėdos problemą Vokietijos istoriografijoje akcentuojama demokratinių procedūrų reikšmė, o Lietuvos istoriografijoje – atitinkamai – tarptautinio spaudimo, ultimatumų vaidmuo. Taigi, galima buvo suprasti, kad pats autorius vengsias vienašališkumo. Deja, praktiškai autoriui tai anaip tol ne visada pavyksta.

Klaipėdos anšliuso raida 1939 m. kovą aprašyta bemaž vadovėliniais teiginiais (p. 97–99). Pavyzdžiui, kokią politiką Klaipėdos anšliuso atžvilgiu vedė Britanija arba Lenkija – nieko aiškesnio neaptinkame. Tuo pačiu šviežiai bei informatyviai atrodo puslapiai, skirti ekonominiams, socialiniams bei kultūriniais Klaipėdos krašto problemos aspektams (p. 26–30, 34–35). Objektiviai apibūdintos Lietuvos valdymo ypatybės Klaipėdos krašte (p. 49–59). Ypač įtaigiai identifikuotos to valdymo nesėkmės (p. 77–78). Tačiau tų puikių puslapių ryšio su lietuvių–žydų santykių klausimu išžvelgti nepavyko.

Tuo tarpu toliau ryškėjo autoriaus polinkis nukrypti į karinių aspektų aprašymą. Smulkiai išdėstyta, kokios buvo Vokietijos karinės pajėgos, jų puolimo planai, nušviesta invazijos į Klaipėdą realizacija. Ne mažiau detalios aprašytos Lietuvos karinės pajėgos, jų vadovybės puoselėti gynybos planai bei reali Lietuvos kariuomenės materialinė bei mentalinė būklė. Beje, aprašyta visa tai kartais iki nuobodumo detalios: pavyzdžiui, kaip Lietuvos kariuomenėje trūko diversinių grupių komunikacijų ardymui arba kaip trūko įvairiausių atributų, reikalingų karo mobilizacijai... trūko apkalbų šoviniams, detonavimo saugiklių, diržų, šalmuų... trūko to, ano ir t. t.; aprašyta organizacinė betvarkė kariuomenėje, pateiktos karinių įsakymų citatos – kas ką turi nešti, kam kas pavaldus bei kas ką tikrina; pagaliau pacituotas kariuomenės vado Stasio Raštikio įsakymas, kuriame matome specifinius ženklus – „raportas – 1519“ arba „įsakymas – 4“; iš jų tik aišku, kad „dalinių vadai nepasirūpino susipažinti su situacija, nežinojo įsakymų...“ (p. 39–41, 77–90, 100–105, 107–111).

Apskritai visi monografijoje pateikti siužetai išryškina Lietuvos objektyvų bejėgiškumą tiek sandūroje su vokiška civilizacija Klaipėdos krašte, tiek ir sandūroje su pačia Vokietija. Ir tokiam kontekste švelniai tarant sutrikdo autoriaus užimta pozicija – padaryti stiprų akcentą į Lietuvos valdžios vadinamąsias susitaikėliškumo apraiškas Klaipėdos nacių atžvilgiu (p. 91–96). Lieka visiškai neaišku – o kaip kitaip Klaipėdos krizės metu 1939 m. pavasarį galėjo elgtis Lietuvos vyriausybė? 111 p. pagrindinis kaltinimas metamas autoritariniam Antano Smetonos režimui, kaip „paralyžiavusiam galimybes priešintis išorinei invazijai“. Bet gal vertėjo paminėti ir tą aplinkybę, kad Klaipėdos krizės metu pagrindinės Lietuvos opozicinės jėgos – krikščionys demokratai bei liaudininkai kartu su voldemarininkais, kritikuodami prezidento Smetonos vedamą liniją, pasisakė už „santykių su Vokietija gerinimą“. (Beje, tokia opozicinių jėgų tendencija tęsėsi tol, kol Europoje vyravo appeasmento nuotaikos Vokietijos atžvilgiu). Taigi, liktų neatsakyti klausimai – ar opozicijos propaguotoje alternatyvoje autorius matytų išeitį anuometinei Lietuvai? O gal, autoriaus nuomone, reikėjo ryžtingai priešintis su ta kariuomene, kurią jis taip vaizdžiai savo monografijoje aprašė?

Žinoma, galima kontrargumentuoti, kad pagrindinis monografijos tikslas lyg ir nereikalautų atsakymo į panašius klausimus. Bet jeigu tas pagrindinis tikslas nušviesti lietuvių–žydų konflikto prielaidas, tai net ir laikantis „kompleksinio požiūrio“ lieka neaišku, kaip tokiu atveju su tuo tikslu dera gausybė monografijoje pateiktų siužetų: 1938 m. pavasarį Vokietijos planuota „laivyno parado“ operacija, lietuvių filosofo Vydušo arešto istorija, Vokietijos mobilizaciniai pranašumai prieš Prancūziją, lenkų teikiamas prioritetas arkliui vietoje šarvuočio, artilerijos sviedinio kainų įvairovė ir pan.

Nors tarptautinės politikos siužetai autoriui, kaip jau galima buvo įsitikinti, tėra antraeiliai, vis dėlto pati studijos tema neleis jų išvengti. O tuose siužetuose įsivėlę netikslumai bei klaidos daro stiprų negatyvų poveikį ir visai studijai. Lietuvos situaciją 1939 m. vargiai galima adekvačiai suprasti be vadinamosios neutraliteto politikos. Autorius bando tą temą aptarti, bet jo išeities tezė yra klaidinga. Vertėtų žinoti bei ne-

beignoruoti tos aplinkybės, jog Lietuvos, kaip ir kitų Baltijos valstybių posūkiui į neutralitetą esminį poveikį padarė ne Belgijos pavyzdys (kaip teigiama Š. Liekio monografijos 118 p.), bet Vokietijos bei Britanijos spaudimas¹. Stasys Lozoraitis, priešingai nei teigiama studijoje (p. 118–119), anaip tol nebuvo priešiškas Tautų Sąjungos statuto 16 paragrafo keliamiems išpareigojimams, ir todėl Lietuva jų laikėsi ilgiau nei jos kaimynės. Baltijos Antantės konferencija Rygoje (1938 m. birželį) nepriėmė bendro pareiškimo dėl 16 paragrafo suspendavimo dėl Stasio Lozoraičio pozicijos². S. Lozoraitis kapituliavo tik 1938 m. rugsėjo mėn. vykusios Tautų Sąjungos Asamblėjos metu. Jo paskelbtas išpareigojimų pagal 16 paragrafą suspendavimas reiškė Lietuvos posūkį į neutraliteto politiką. Tos politikos, beje, negalima tapatinti su 1939 m. sausio 20 d. priimtu neutralumo įstatymu, kaip daroma monografijoje (p. 120).

Tai, kad autoriui liko nepakankamai aiškios 1939 m. pavasario bei vasaros tarptautinės peripetijos, liudytų jo pateikti teiginiai, savaime įdomūs, bet neišskleisti. 105 p. skaitome, kad „Lietuvai praradus Klaipėdą atsivėrė naujos palankios galimybės ne tik Vokietijai, bet ir jos oponentams regione. (*Lithuania's loss of Klaipėda opened a new window of opportunity, not only for Germany, but also its opponents in the region*). Deja, skaitytojui lieka pačiam spręsti – kas tie oponentai, ir kokios tos naujos galimybės. 111 p. teigiama, kad režimas Lietuvoje „ieškojo apsaugos neutraliteto izoliacijoje, tiksliau – tarptautinių reikalų primesto patrono šešėlyje (*search for protection in the seclusion of neutrality – all under the shadow of the patron imposed by international deals*)“. Bet lieka neaišku, koks patronas turimas galvoje. 120 p. randame tokį pasakymą: „Lietuva [paskelbusi neutralitetą], kitaip, nei Belgija, neneigė svarbos aljansų bei tarptautinių garantijų, ir demonstravo metodologinį eklektizmą (...*unlike the Belgians, Lithuanian diplomats and politicians did not disregard the importance of alliances or international guarantee and demonstrated methodological eclectism*)“. Deja, lieka neaišku, kaip konkrečiai tas eklektizmas pasireiškė. 121 p. pateiktos nuorodos į Lietuvos diplomatų pareiškimus lieka arba neišskleistos, arba nerodančios jokio metodologinio eklektizmo. Pavyzdžiui, ištrauka iš Edvardo Turausko pareiškimo Britanijos pasiuntiniui Tomui Prestonui, kad „pagalba būtų teikiama aukai, jei jai grės pavojus ir ji pati prašys pagalbos“ nesiskyrė nuo Latvijos bei Estijos pozicijų.

Tuo tarpu požiūryje į Rusiją (Sovietų Sąjungą) autoriaus vartojami vienareikšmiai ir gana stiprūs teiginiai, beje, sunkiai besiderinantys su akademinėmis tradicijomis ir labiau priskirtini naujiems postmodernistiniams vėjams. Čia ir tradicinė diskusija vargu ar būtų prasminga, nebent pagelbėtų ironija. Štai 123 p. tvirtinama, kad „sovietai niekada atvirai nekonfrontavę su vokiečiais, ypač Pabaltijyje, nes juos vienijo bendri

¹ M. Ilmj ar v, *Silent Submission: Formation of Foreign Policy of Estonia, Latvia & Lithuania: Period from Mid-1920-s to Annexation in 1940*. *Studia Baltica Stockholmiensia*, 2004.

² *Baltijos valstybių vienybės idėja ir praktika 1918–1940 metais: dokumentų rinkinys*, sudarytojas Z. Butkus, Vilnius, 2008, p. 692–695.

strateginiai interesai visame Vidurio Rytų Europos regione (*The recent history of the Germans and Soviets was never openly confrontational, especially in the Baltics, where common interests ruled over larger-scale strategic interests in the whole East Central Europea region*).“ Pirmiausia autoriui Šarūnui Liekiui galima būtų nurodyti į Johano Hidenio darbą (pvz., *The Baltic States and Weimar Ostpolitik*, Cambridge, 1987), kuriuose ypač detaliai bei subtiliai atskleidžiama Vokietijos politika Baltijos valstybių atžvilgiu ir kurie tikrai nesąlygotų tokios vienareikšmės išvados, kokias ryžtasi Š. Liekis. Bet jeigu nesivargintume akademinėmis subtilybėmis ir sovietų–vokiečių sieki pasidalinti Pabaltijį įtakos sferomis priimtume kaip permanentinį reiškinį, liktų elementaresni klausimai: pavyzdžiui, kodėl tokiu atveju po garsųjų Bresto (1918 m.) bei Molotovo–Ribentropo (1939 m.) sutarčių pasaulį buvo apėmusi tokia neregėto masto nustebimo manija, kaip po kažko visiškai nelaukto bei netikėto? Ir kodėl tos sutartys, jeigu jos atspindėjo permanentinį Vokietijos ir Rusijos sutarimą, tegaliojo santykinai gana neilgai – Bresto sutartis neišsilaikė nė metų, o Molotovo–Ribentropo sutartys tegaliojo tik apie pusantų metų...

123 p. autorius meta kaltinimus Sovietų Sąjungai, kad ji „4 deš. niekada nerėmusi lietuvių kovos prieš nacius (*in the 1930s the Soviet Union never encouraged Lithuania to resist the Nazi attempts...*)“, arba, kad 1939 m. kovą iš sovietų tegautas patarimas „atiduoti Klaipėdą“ (p. 123). Jeigu ignoruosime visą 4 deš. tarptautinės politikos raidą – pavyzdžiui, kaip atsitiko, kad Lietuva 1934 m. ryžosi sudaryti Baltijos Antantės sutartį, ir ką toji sutartis savo pradiniame sumanyme reiškė – bet vietoje to pasiremsime paties autoriaus siūloma logika, tai galima bus paklausti: o kada, pavyzdžiui, Britanija rėmė lietuvių kovą prieš nacius? Arba kokius patarimus britai teikė Lietuvai 1939 m. kovą? Juk Britanija šiaip ar taip buvo Klaipėdos konvencijos signatarė, taigi ji toje srityje turėjo kur kas didesnių įsipareigojimų Lietuvai nei SSRS...

126 p. keliami mintis, kad pagal Molotovo–Ribentropo paktą Lietuvos interesų Vilniuje pripažinimas buvęs palankus Sovietų invazijai į Vilnių (*Recognition of the Lithuanian interest in the Vilnius District in the Secret Protocol... opened up this opportunity for the Soviet Union...*). Jeigu taip, tai matyt, tokio sprendimo iniciatyva buvusi ne Ribentropo, kaip liudija dokumentai³, bet sovietų. Tik nebeaišku, kam tada rugsėjo 16 d., prieš pajudant Raudonajai armijai, Molotovas teiravosi vokiečių: „ar susitarta su Lietuva dėl Vilniaus, ir kas tarp kitko okupuos miestą.“⁴ Tuo pačiu lieka neaišku, kaip gi ta sovietinė invazija būtų buvusi realizuota, jeigu pagal Vokietijos sumanymą į Vilnių būtų pajudėjusi Lietuvos kariuomenė, o paskui ją – ir Vermachto daliniai? (Žr.: *The USSR–German Aggression against Lithuania*, p. 113, 115–119). Bet gal minėtu autoriaus Šarūno Liekio teiginiu siekiama tiesiog pašalinti galimybes erezinėm min-

³ *TSRS–Vokietija 1939–1941. Dokumentinė medžiaga*, Vilnius, 1989, t. 2, p. 11–12; *The USSR–German Aggression against Lithuania*, ed. Bronis J. Kaslas, New York, 1973, p. 140–142.

⁴ *TSRS–Vokietija 1939–1941. Dokumentinė medžiaga*, Vilnius, 1989, t. 1, p. 94–95.

tim, kad Lietuvos interesų Vilniuje pripažinimas būtų naudingas visų pirma pačiai Lietuvai. Toks siekis, žinoma, ir patriotiškas, ir madingas. Na, o mokslinės tiesos siekis, matyt, reikia suprasti – atgyvenęs ir nebeaktualus...

Vis dėlto tokia ironija nebetiktų tos recenzuojamos monografijos dalies atžvilgiu, kur nagrinėjamos Lietuvos problemos jai perimant bei valdant Vilniaus kraštą 1939 m. spalį – 1940 m. birželį. Pastarąjį tyrimą tektų neabejotinai vertinti kaip mokslinį-analitinį, kur nagrinėjama tema iš tikrųjų nušviečiama kompleksiskai, naujai, originaliai bei gana objektyviai. Tokių charakteristikų verti puslapiai, atskleidžiantys Lietuvos kariuomenės bei kitų struktūrų žygį į Vilnių, Lietuvos valdžios elgesį su Vilnijos lenkais, žydais bei kitomis tautomis, ir galų gale Vilnijos problemų poveikį bendrai situacijai Lietuvos valstybėje.

Tiesa, ir toje dalyje tarptautinės konjunktūros aspektas lieka paraštyje. Visų pirma Lenkijos vyriausybės emigracijoje pozicija Lietuvos atžvilgiu 1939–1940 m. Be to, ir čia neišvengta klaidų. Ypač krenta į akis netikslus vadinamojo Suvalkų trikampio traktavimas. Teigiama, kad 1920 m. Suvalkų sutartimi Lietuvai neva buvusi pripažinta didžioji trikampio dalis, bet prarasta po Liucijano Želigovskio invazijos (p. 200). Tektų priminti, kad L. Želigovskio invazija praktiškai neturėjo jokios įtakos Lietuvos–Lenkijos atsiribojimui dešinėje Nemuno pusėje, nes dar pirmąją Suvalkų derybų dieną Lietuva buvo pripažinusi tame rajone vadinamąją Fošo arba 1919 m. gruodžio 8 d. liniją, t. y. liniją, kurios reikalavo lenkai ir kuri Lenkijos pusėje paliko Seinus, Punkską, Suvalkus, Vyžainį. Tai buvo fiksuota ir Suvalkų susitarime. Tad tiek, kiek Lietuva po L. Želigovskio žygio reikalavo „atstatyti sulaužytą Suvalkų sutartį“, tiek Lietuva turėjo pripažinti ir 1919 m. gruodžio 8 d. liniją Suvalkijoje. Kitas dalykas, kad po Vilniaus praradimo Lietuvoje atsinaujino pretenzijos ir į pietinę buvusios Suvalkų gubernijos dalį. Po to, kai 1939 m. rugsėjį tą Lenkijos valdytą teritoriją pradžioje užėmė Raudonoji armija, o po to – Vokietija, Lietuvoje buvo atgijusios viltys, kad „tas teritorijos lopelis, pavadintas Suvalkų trikampiu“, turėtų priklausyti Lietuvai, juo labiau kad „jis net nebesiriboja su Lenkija“⁵.

Bet minimo netikslumo šešėlių nustelbia puslapiai, kuriuose aprašyta žydų „kelionių“ istorija „Suvalkų trikampio“ rajone, t. y. kelionių iš Vokietijos į Lietuvą ir atgal 1939 m. vėlyvą rudenį (p. 201–204). Ta šturpą kelianti drama (nors ji 214 p., gal siekiat eufemizmo, prilyginta „socialinei inžinerijai“), man regis, dar niekieno nebuvo taip aiškiai bei detalai nušviesta.

Apskritai Vilnijos perėjimo Lietuvai problemų nušvietimu autorius priartėja ir prie savo pagrindinės užduoties – tragiško lūžio tarp lietuvių ir žydų priežasčių bei prielaidų. Studijoje daug vietos skirta ne tik Lietuvos valdžios politikai žydų atžvilgiu, bet ir antisemitizmo apraiškoms platesniuose visuomenės sluoksniuose, viešajai bei

⁵M. Urbšienė, *Suvalkų trikampis ir raštai apie jį*, Kaunas, 1939, p. 3–4.

kasdieninei retorikai, įsivyravusiai Lietuvoje nuo 1939 m. Taip pat nevengiama aprašyti ir pačių žydų įvairaus pobūdžio reakcijų bei veiklos apraiškų.

Reziumuojant visgi sunku daryti verdiktą dėl pagrindinės monografijoje keltos užduoties įvykdymo vienokios ar kitokios sėkmės lygio. Juo labiau, kad studija suręsta ne kaip deterministinė priežasties–pasekmės grandis, bet labiau primena Iljos Glazunovo drobę „XX amžiaus misterija“, mirgančią nuo vaizdų įvairovės. Šiaip ar taip Šarūno Liekio pateikta medžiaga bei iškelti klausimai, matyt, taps impulsu tolesniems lietuvių ir žydų santykių tyrimams. Tiesa, tų tyrimų kryptys, inspiruotos Š. Liekio studijos, gali būti gana kontroversiškos.

Tokią prielaidą tenka daryti ir dėl baigiamųjų autoriaus teiginių, skirtų Lietuvos valdžios politikai žydų klausimu. Aptardamas bendrus tos politikos bruožus tarpukario Lietuvoje, ypač sprendimus, susijusius su žydų personalinės autonomijos naikinimu 1924–1926 m. (tai problemai yra net speciali Š. Liekio studija⁶), autorius siūlo tokią išvadą: tautinės personalinės autonomijos naikinimas Lietuvoje 1925 m. buvęs dėsningas procesas, nes jis griovęs partikuliarizmą ir sudaręs tam tikras prielaidas didesniam žydų socialiniam mobilumui bei modernios nacijos formavimuisi Lietuvoje. Recenzuojamoje studijoje autorius taip pat aprašo Lietuvos valdžios problemas Vilnijuje, konkrečiai – susidūrimą su ten egzistavusia žydų visuomeninės-religinės autonomijos struktūra (kehikalu) bei sprendimus tą struktūrą naikinti, tiksliau, naikinti jos visuomeninį aspektą dalinai paliekant religinį (p. 298–306). Po to autorius formuluoja tokį reziumuojantį teiginį: Vilnijuje Lietuvos valdžia žydų atžvilgiu demonstravusi „nesąmoningą pastangą identifikuoti žydus labiau kaip religinę bendruomenę, o tautiniu požiūriu – skatino jų lietuvišką identifikaciją (*were an unconscious attempt to define Jewish identity in religious rather than national terms and to encourage Jewish identification with Lithuanians*, p. 306).“

Iš pirmo žvilgsnio atrodytų, kad Lietuvos valdžia žydų atžvilgiu tiek Lietuvoje, tiek ir Vilnijuje vedė tą pačią politiką – griovė žydų autonomiją, stengėsi juos integruoti į Lietuvos visuomenę, pagal galimybes lietuvinti. Bet autoriaus interpretacijoje politika žydų autonomijos atžvilgiu Lietuvoje turi akivaizdžiai pozityvų atspalvį. Tuo tarpu toji politika Vilnijuje interpretuojama visai kitaip. Anot autoriaus, ji gimdžiusi principinį prieštaravimą – vedusi į žydų kaip tautos neigimą, nes „Lietuvoje dominavęs tautos konceptas, tipinis visai Rytų Europai, pripažino daugybės tautų egzistavimą valstybėje, tarp jų ir žydų tautos“ (*This was contradictory; the dominant, typical East European concept of nationality in Lithuania recognised the existence of many nationalities in the state, and among them the Jewish nationality*, p. 306).

Geriau nesiu spėlioti – ką tai galėtų reikšti ir kaip tai reikėtų suprasti...

Česlovas Laurinavičius

⁶ *A State within State? Jewish Autonomy in Lithuania 1918–1925*, Vilnius, 2003.

Wiesław B. Lach. **Polska północna w systemie obronnym kraju w latach 1918–1926**. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie, 2010. 500 s.

XX amžiaus I pusės lietuvių–lenkų santykiai dėl savo unikalios, daugiaplanės, sudėtingos ir įprastai kontroversiškos tematikos bei įtakos šiandienos aktualijoms nuolat esti istorijos tyrinėtojų, dažnai – ir suinteresuotų visuomenės atstovų akiratyje, o istorikų darbai, skirti šiai tematikai, sudaro netgi iš pirmo žvilgsnio ženkliai visų istorinių tyrimų dalį. 2010 m. pasirodžiusi solidžios apimties lenkų mokslininko Wiesławo Bolesławo Lacho studija „Šiaurinė Lenkija krašto gynybos sistemoje 1918–1920 m.“ neabejotinai papildė gausius minėtos tematikos tyrimus, nors iš studijos pavadinimo taisyklų suprasčiau. Kuo originali ir išskirtinė W. Lacho knyga išties ilgame lietuvių–lenkų santykių tyrinėjimų pozicijų sąrašė? Ji tikrai yra originali ir išskirtinė, visų pirma joje atskleisto tyrimo koncepcija ir metodologija. Studijos naujumas ir originalumas lietuvių–lenkų istorinių santykių sferoje atsiskleidžia kaip tik per W. Lacho atlikto tyrimo metodologinį originalumą, tiksliau, ji originali dažnam istorikui „įprastos“ naratyvinės istoriografijos kontekste. W. Lachą reiktų pristatyti kaip karybos istoriką, apsigynusį disertaciją Lenkijos karinės istorijos institute, ir dar daugiau – kaip profesionalų kariškį, šiuo metu – atsargos papulkininkį. Jau vien tai suponuotų pagrindą tikėtis iš šio mokslininko netradicinio požiūrio į problemą ir originalaus vertinimo. Pati sąvoka „karybos istorija“ netgi mūsų dienomis skamba kiek neįprastai ir egzotiškai, nes ši istorinių tyrimų šaka Lietuvoje grynai dar tik žengia pirmuosius savarankiškus žingsnius, – teturime negausų būrelį entuziastų, bandančių instituciškai įsisteinti prie Vytauto Didžiojo karo muziejaus Kaune. Tuo pačiu tenka pripažinti, jog kaimynai lenkai, vystydami karybos istorijos mokslą, yra gerokai toliau pažengę, ką akivaizdžiai iliustruoja ir šios W. Lacho knygos pasirodymas.

Aptariamą studiją sudaro septyni skyriai, išsiskiriantys specifiniu originalumu, tiksliau – tarpdisciplininio požiūriu į problemą. Pirmame skyriuje „Lenkijos gynybos sistema 1918–1926 m.“ autorius išsyk atsiskleidžia netgi ne kaip karybos istorikas, o pirmiausia kaip profesionalus kariškis, karybos teorijos žinovas, analizuodamas sąvokas „politinių ir karinių grėsmių vertinimas“, „karinės doktrinos elementų tikslinimas“, „karinis, operacinis ir mobilizacinis planavimas“ ir pan. Nors tai daroma istoriniame (1918–1926 m.) kontekste, tačiau akivaizdu, kad toks mokslinis požiūris įmanomas tik turint specialų profesinį pasirengimą. Antras skyrius („Politinių–karinių veiksmų įtaka šiaurinė Lenkijos sienos formavimuisi“) jau daug „istoriškesnis“, jame pagrindinis akcentas tenka 1918–1920 m. laikotarpiui, kai ši vadinamoji „šiaurinė siena“ realiai susiformavo. Skyriuje aptariamas Pamaro (Baltijos pajūrio) teritorijos įtraukimas į Lenkijos sudėtį, Gdanskio (Dancigo) miesto statuso problema, Rytprūsių vaidmuo ir plebiscitų rezultatai Pavyslyje, Varmijoje ir Mozūruose, taip pat politiniai ir kariniai

santykiai su Latvija. Lietuvių skaitytojui, be abejo, įdomiausias šio skyriaus ketvirtas poskyris, kur pristatytas lietuvių–lenkų konfliktas ir jo karinės-politinės pasekmės. Sąvoka Šiaurinė Lenkija yra jau pačiame darbo pavadinime, tačiau kiek neįprasta ji istoriografijoje – W. Lachas apibrėžia, kad ji apima „Gdansko Pamarį su išėjimu į Baltijos jūrą, besiribojantį su Vakarų Pamarium, Laisvuju Gdansko miestu ir Rytprūsiais; Šiaurės Mozūrus su Šiaurės Vakarų Palenkės dalimi, taip pat besiribojančius su Rytprūsiais; taip pat Vilniją, esančią kaimynystėje su Lietuva ir Latvija.“ (p. 7).

Trečiame darbo skyriuje autorius pateikia karinę-geografinę Šiaurinės Lenkijos ir ją supančių teritorijų charakteristiką. Trečiame šio skyriaus poskyryje pateikta Vilnijos ir Suvalkų krašto (priklausiusių Lenkijai), o šeštame – pačios Lietuvos charakteristika. Čia tenka pastebėti, jog ir „karinės geografijos“ terminas nėra įprastas lietuvių skaitytojui, tiksliau – pats jos turinys išivaizduojamas pernelyg miglotai ir mįslingai. Nesiplėsdami tik pastebėtume, jog autorius, remdamasis karinės geografijos postulatais, atitinkamą teritoriją analizuoja pagal tris punktus: fizinius-geografinius elementus, komunikacijų (kelių) tinklą bei administracinę ir ūkinę būklę.

Savotiškai intriguojantis yra ketvirtas tyrimo skyrius, kuriame analizuojamas karinis besiribojančių kaimyninių šalių (potencialių priešininkų) potencialas. Žinoma, tos priešininkės – tai visų pirma Vokietija (Rytprūsiai) ir Lietuva (pastaroji, tiesa, su tam tikromis išlygomis). Penkto skyriaus turinį sudaro pačių lenkų karinės minties (iki 1926 m.), susijusios su šiaurinės sienos apsauga, analizė. Šeštame skyriuje aptariami praktiniai lenkų kariškių veiksmai (daugiausia fortifikacija), užtikrinant šios sienos apsaugą. Baigiamajame, septintame darbo skyriuje analizuojami pačios valstybinės Šiaurinės Lenkijos sienos, kaip konkretaus objekto, apsaugos aspektai, pirmiausia – sienos apsaugos pajėgų struktūra, jos kaita ir specifika atskiruose pasienio ruožuose.

Autorius netiesiogiai – pačiu darbo pavadinimu ir vėliau ne kartą tiesiogiai tekste pabrėžtinai pažymi, jog pagrindiniu tikslu laiko atsakymą į klausimą, ar Šiaurinės Lenkijos teritorija, susiformavusi kaip politinių ir karinių įvykių rezultatas, po Pirmojo pasaulinio karo darė įtaką kuriamai krašto gynybos sistemai iki 1926 m., ir jeigu darė, tai kaip stipriai. Tai jis numatė ištirti analizuodamas šiaurinės teritorijos politinės ir karinės operacinės situacijos formavimąsi 1918–1926 m., kaip veiksnio, apibrėžiančio jos doktrininę ir strateginę reikšmę; apibrėždamas potencialią vokiečių grėsmę iš Rytprūsių ir Lietuvos pusės; pateikdamas gynybos ir karinio Šiaurinės Lenkijos panaudojimo krašto saugumo sistemoje koncepcijas (p. 9). Kiekvienam savo darbo skyriui tyrimo autorius suformulavo atskirus tikslus, kuriuos pristato studijos įvade. Tačiau reziumuodamas tyrimą lenkų mokslininkas pasirinko ne precizišką, o apibendrinamąjį variantą – vietoje detalių išvadų apsiribojo abstraktesniu baigiamuoju žodžiu. Todėl skaitytojui netgi galėtų pritrūkti aiškumo, ar tyrėjui pavyko iki galo įgyvendinti užsibrėžtus tikslus. Tačiau dėl to priekaištų šiam lenkų mokslininkui, manytume, neturėtų kilti. Visų pirma jau vien dėl to, kad tyrimas ypač daugiaplanis, besiremiantis toli

gražu ne vienos mokslo šakos teikiamomis galimybėmis ir apimantis daugelį žmogaus veiklos sričių. Šiuo atveju tarpusavyje ypač autonomiškų, tačiau preciziškai sukomponuotų tyrimo skyrių detalaus ir kartu glausto pobūdžio tekstų informacija iš dalies pati savaime atlieka tų „įprastų“ galutinių išvadų vaidmenį. Dideliu autoriaus nuopelnu apskritai tenka pripažinti studijos, susidedančios iš daugmaž vienodai aukšto mokslinio lygio skyrių, tačiau parašytų remiantis daugeliu aspektų labai nevienodo pobūdžio šaltiniais ir literatūra, realizavimą. Pats autorius baigiamajame žodyje pamini „atskirų problemų skirtingumą“ ir pripažįsta, jog dėl to tyrime liko spragų (p. 432). Ten pat jis pamini, jog buvo sudėtinga jo apsibrėžtąją Šiaurinę Lenkiją tyrinėti kaip vieningą visumą. Ir tai visai nenuostabu, nes, sakysim, Gdanko pajūris (jau nekalbant apie vokiškus Rytprūsius) ir Vilnija labai skirtingi ne tik savo materialinės kultūros lygiu apskritai, bet ir raštvedybos tradicija, istorinių šaltinių pobūdžiu, pačiu istorinių tyrinėjimų įdirbiu.

Grįžtant prie lietuviškosios tematikos W. Lacho knygoje, pirmiausia neabejotinai derėtų paminėti novatoriškus ir vertingus Lietuvos istorijos mokslui dalykus. Visų pirma tai susiję netgi ne su lietuvių–lenkų santykiais, o su Lietuvos karybos istorija apskritai. Ketvirtos studijos skyriaus ketvirtasis poskyris „Lietuvos militarinio potencialo charakteristika ir karinės parengties pagrindai“ šiuo atžvilgiu ypač vertas dėmesio. Jame apie Lietuvos karybos reikalus 1918–1926 m. laikotarpiu randame tai, ko dar ligi šiol nėra lietuviškoje istoriografijoje: Lietuvos gynybos sistemos (ir atskirai kariuomenės) aprašymą (su schemomis!), svarbiausius karinės statistikos elementus, pagaliau – Lietuvos gynybos koncepcijos ir jos kaitos pristatymą. Tiesa, lietuviškoji istoriografija turi labai reikšmingą istoriko Vytauto Lesčiaus darbą – „Lietuvos kariuomenė 1918–1920 m.“ (Vilnius, 1998), kuriuo rašydamas aptariamąją studiją naudojosi ir W. Lachas. Užtat tuo reikšmingesnis yra pastarojo lenkų istoriko įdirbis, susijęs su 1920–1926 m. laikotarpiu.

Kitas ne mažiau bendrajai Lietuvos istoriografijai reikšmingas W. Lacho darbo momentas yra detalus vadinamosios Vidurinės Lietuvos karinių reikalų pristatymas penkto skyriaus antrajame poskyryje. To ligi šiol nebūta ne tik lietuviškoje, bet ir lenkiškoje istoriografijoje. Tai irgi pateikta schemomis ir lentelėmis, naudojant karinės statistikos elementus. Vertingiausias čia pasirodė esantis „Vidurinės Lietuvos karinių pajėgų dvilypio pavaldumo atskleidimas, dar kartą reikšmingai parodantis L. Želigovskio ir jo aplinkos savarankiškumo fikciją (L. Želigovskio vadovaujamos tariamai savarankiškos Vidurinės Lietuvos pajėgos tuo pačiu metu funkcionavo kaip operacinė grupė „Bieniakonys“ Lenkijos kariuomenės sudėtyje). Šešto skyriaus ketvirtajame poskyryje aptarta lenkų vykdyta Vilnijos teritorijos fortifikacija 1918–1926 m. laikotarpiu.

Savotiškai intriguojantis ir jau vien savo pavadinimu kontroversiškas yra ketvirtos skyriaus penktasis poskyris „Vokiečių–lietuvių bendradarbiavimas“. Čia lenkų tyrinė-

tojas vėlgi pateikia nemažai lietuviškai istoriografijai netikėtų faktų apie pačių lietuvių karinę sferą tarpukariu. Pvz., teigiama, jog lietuvių kariuomenėje 1920 m. viduryje tarnavo 200–300 vokiečių karininkų (p. 238); 1920 m. rugsėjo 23 d. dėl prasidėjusios lenkų ofenzyvą į Lietuvą per Rytprūsius atvyko bavarų daliniai, iš kurių apie 3 tūkst. karių išsiųsta į Kauną, o kiti pasilikę geležinkelio ešelonuose Vilkaviškyje ir tik dėl Antantės atstovų įsikišimo vokiečiai buvę išsiųsti atgal į Rytprūsius (p. 239–240); jog 1-asis lietuvių ulonų pulkas dalinai buvo sudarytas iš vokiečių (p. 241); 1921 m. pradžioje Lietuvos kariuomenėje tarnavę apie 2 tūkst. vokiečių (ten pat), o lietuvių karinių pajėgų žvalgybos skyrių daugiausia ir sudarę vokiečių karininkai (ten pat) ir pan. Žvilgterėjus į nuorodas paaiškėjo, jog autorius, ne tik pateikdamas mūsų cituotus faktus, bet ir rašydamas visą šį poskyrį, rėmėsi vos ne išimtinai lenkų pusės šaltiniais, pirmiausia Lenkijos žvalgybos medžiaga. Nesileisime į platesnius šitokios lenkų tyrinėtojo motyvacijos svarstymus, tik pastebėsime, kad be išdėstytų W. Lacho lietuvių–vokiečių bendradarbiavimo faktų verifikavimo remiantis lietuviškais, vokiškais ar neutraliais šaltiniais, nesiryžtume jų priimti „už gryną pinigą“. Nes kai kas lenkų tyrėjo pateiktoje medžiagoje jau iš pirmo žvilgsnio kelia abejonių, pvz., vienoje vietoje, kaip jau minėta, teigiama, kad Lietuvos kariuomenėje 1921 m. pradžioje tarnavę apie 2 tūkst. vokiečių (p. 241), o kitur sakoma, kad 1921 m. sausį Lietuvos kariuomenėje buvę apie 35 tūkst. žmonių, tarp jų apie 10 tūkst. vokiečių ir rusų, 800 lenkų (p. 221). Vadinasi, palyginus abu faktus išeity, kad jei Lietuvos pajėgose tarnavo 2 tūkst. vokiečių, tai kitus 8 tūkst. (iš bendrų 10 tūkst.) sudarė rusai. O tai, žinant bendras Lietuvos kariuomenės proporcijas, yra visai neįtikėtina. Beje, remiantis vien lenkiškais šaltiniais detalizuota ir Lietuvos gynybos struktūra 1921–1926 m. laikotarpiu. Galėtume tik pajuokauti, jog šiandienos skaitytojui belieka tikėtis, kad tuometinė Lenkijos žvalgyba veikė neprieištingai ir apie Lietuvos kariuomenę žinojo visas smulkmenas.

Charakteringa, jog W. Lacho studijoje Lietuvos faktorius Lenkijos saugumo sistemoje nagrinėjamas Vokietijos faktoriaus kontekste, o tuo pačiu istoriniai nagrinėjamo laikotarpio lenkų–lietuvių santykiai visos studijos siužete vėlgi parodomi kaip lemiamai sąlygoti Vokietijos faktoriaus. Knygoje nerasime daugeliui lenkų autorių būdingo lenkų–lietuvių santykių ypatingumo, specifiškumo pabrėžimo, paprastai akcentuojamo pristatant J. Pilsudskio ir vadinamųjų federalistų politinę koncepciją. Šiuo atveju knygos autorius savo studijoje pasirodo ne kaip „įprastas“ (politikos, valstybės, visuomenės), o kaip pabrėžtinai karybos istorikas, netgi, sakytume, kariškio mentaliteto reprezentantas. Jo argumentacija šalta ir logiška, be įprastu romantizmu dvelkiančios įžangos, pvz., tokios: baigiantis Pirmajam pasauliniam karui dvi besikuriančios nacionalinės valstybės konkuravo dėl teritorijų; šį ginčą laimėjo Lenkija, ir tai realybė, nepaisant visų emocijų; Lietuva dėl to objektyviai negali būti palanki Lenkijai ir ieško natūralių sąjungininkų; toks vienintelis sąjungininkas tiesiogiai prie šiaurinės Lenkijos sienos yra Vokietija, kuri kartu dėl savo galios ir įžeistų didvalstybės ambicijų yra

natūralus Lenkijos priešininkas; Lenkijai svarbiausia palaikyti galios balansą su Vokietija, o Lietuvos vaidmuo čia apsiriboja tik papildomu faktoriumi šiame balanse, nes savarankiškai ir pati viena Lietuva niekada nepradės karo prieš Lenkiją. Šioje vietoje galėtume apgailestauti, kad autorius ėmėsi nagrinėti tik Šiaurinės, o ne Šiaurinės ir Rytinės Lenkijos vaidmenį bendroje saugumo sistemoje ir nuošalyje paliko sovietų faktorių. Jei pastarasis būtų įtrauktas į tyrimo apyvertą, greičiausiai W. Łacho darbas būtų įgavęs naujų akcentų ar būtų pakoreguoti dabar esantys.

Apie federalistinę J. Pilsudskio Lenkijos valstybės kūrimo koncepciją lenkų tyrėjas visgi užsimena, tačiau specifiniame kontekste – aptardamas geopolitinę Lenkijos padėtį po Pirmojo pasaulinio karo. Šiame pirmo skyriaus pirmame poskyryje jam tenka pripažinti tai, ką yra pastebėję daugelis tyrinėtojų, remdamiesi kertiniais geopolitikos disciplinos postulatais: susikūrusios Lenkijos valstybės geopolitinė situacija nebuvo patogi ir gera. Moksliniuose darbuose dažnai pažymima, kad tarpukario Lenkijos sienų konfiguracija pabrėžtinai prieštaravo valstybės sienų „išlyginimo“ principui (labai svarbiam teritorijos gynybos požiūriu) ir galėjo būti puikus pavyzdys, kokios neturėtų būti valstybės sienos. Tarpukario Lenkija faktiškai buvo nebaigtas realizuoti valstybinis darinys. Toks jis buvo žvelgiant tiek iš J. Pilsudskio federalistų, tiek iš vadinamųjų inkorporacionistų (Romano Dmowskio šalininkų) stovyklų pozicijų. Realybėje susiformavusios sienos buvo ypač sparčiai besikeitusių regiono karinių-politinių aplinkybių bei priverstinio kompromiso tarp federalistų ir inkorporacionistų rezultatas, iki galo netenkines suinteresuotų pusių. Lenkų geopolitinės minties pradininkai Wacławas Nalkowskis ir Eugeniuszas Romeris dar prieš Pirmąjį pasaulinį karą kalbėjo apie natūralias Lenkijos sienas. Pagal juos, šiaurėje tokia natūrali Lenkijos siena yra Baltijos jūra, rytuose – Dauguvos ir Dnepro tėkmė, pietuose – Sudetų ir Karpatų kalnų grandinė, vakaruose – Oderio ir Neisės upės (p. 25–26). Tačiau akivaizdu, jog Lenkijos kaimynai, švelniai tariant, nebuvo patenkinti tokia jų sienų perspektyva... Tuo tarpu susikūrusios Lenkijos karybos specialistams ir karinės minties teoretikams buvo iškeltas uždavinys sukurti kuo racialesnę ir moksliškesnę esamos teritorijos saugumo užtikrinimo koncepciją, kartu – ir argumentuotą susidariusios padėties pateisinimą. (W. Lachas, beje, kaip pavyzdingas karinio mentaliteto reprezentantas, pastarąją mintį maskuoja tarp eilučių). Taip susiformavo žymioji lenkų manevrinio karo koncepcija: Lenkijos karybos specialistai suvokė, kad pozicinis apkasų karas, esant tokiai sienų konfiguracijai, yra beviltiškas, todėl išvystė karinių dalinių mobilumo ir netikėtų bei stiprių flanginių smūgių teorija; čia buvo vadovaujamosi 1920 m. lenkų–sovietų karo (pasižymėjusio itin dinamiškais įvykiais) patirtimi; didžiulė reikšmė teikta kavalerijai, kaip mobiliausiai kariuomenės rūšiai. Vadinamosios Šiaurinės Lenkijos teritorija, visų pirmiausia Vilnija, šitokio manevrinio karo koncepcijoje įgavo neabejotinai svarbią reikšmę kaip regionas, dengiantis prieigas į etninę Lenkiją, jos sostinę Varšuvą; even-

tualaus karo atveju jai eilinį kartą buvo numatytas intensyvių karinių žygių ir manevrinių mūšių placdarmo vaidmuo. W. Lachas visa tai plačiai ir iliustratyviai aptaria savo studijoje. Jis pažymi, kad pavyzdžiui, Vilnijos vaidmuo skirtinguose eventualaus karo scenarijuose Lenkijos karinių planuotojų vizijose irgi buvo nevienodas. Buvo išvelgiama, jog kariaujant tik su Vokietija, arba tik su sovietine Rusija (netgi į konfliktą įsitraukiant ir Lietuvai), Vilnijos teritoriją būtų galima išnaudoti rezultatyviems flanginiams smūgiams į priešininkų teritorijas. Tuo tarpu kariaujant su abiem didvalstybėmis iš karto, lenkų kariuomenei Vilnijoje iškart grėstų blokavimas, apsupimas ir katastrofa (beje, tai ir atsitiko 1939 m., netgi be Lietuvos įsikišimo). Lenkų tyrinėtojas visai objektyviai pažymi, jog tuometiniai Lenkijos saugumo koncepcijos kūrėjai neįvertino augančio techninių kariuomenės šakų vaidmens ir potencialių galimybių (p. 42–46). W. Lachas pažymi, kad apie teritorijos karinės reikšmės visumą leidžia spręsti bendras tos teritorijos infrastruktūros, ūkio ir visuomenės būklės įvertinimas. O teritorijos karinę reikšmę sudaro ne tik jos tinkamumas karinėms operacijoms, tačiau ir joje esantys išteklių bei resursai. Šiuo atžvilgiu, o tuo pačiu ir bendrai vertingiausią Šiaurinės Lenkijos teritorijos dalį sudarė Pamarys, taip pat Šiauriniai Mozūrai. Ši teritorija Lenkijai buvo reikšmingesnė už Vilniją, tačiau ir sunkiai išlaikoma karo atveju dėl vokiečių pavojaus ne tik iš vakarų pusės, bet ir iš Rytprūsių, taip pat dėl didelio Vokietijos ekonominio potencialo, kuris išryškėtų užsitęsęs konfliktui.

W. Lacho, kaip karybos istorijos specialisto, studijoje esama tematikos elementų, kurie, manytume, yra ar bent turėtų būti svarbūs „tradiciniams“ istorikams, ieškantiems atsakymų į kai kuriuos klausimus, susijusius su karinių veiksmų eiga, kad ir lietuvių–lenkų konflikto po Pirmojo pasaulinio karo metu. Susidaro įspūdis, jog „tradiciniai“ istorikai nepakankamai įvertina ir nušviečia karinės geografijos mokslo objekto (ar objektų) vietą bendrame karinio konflikto tyrime. Dėl to skaitytojui bent dalinai lieka neaiškūs motyvai, kuriais anuomet vadovavosi kariaujančios pusės, priimdamos vienokius ar kitokius karinės strategijos ir taktikos sprendimus. Šiuo atžvilgiu aptariamoms studijos privalumas yra tas, kad joje akivaizdžiai atskleista, jog teritorijos paviršiaus ir gamtinių ypatybių faktoriai karinių veiksmų eigai yra ne mažiau, o kartais gal ir daugiau reikšmingi, nei subjektyvūs karinių planuotojų ir kariškių sprendimai. Tačiau pastarieji paprastai visada priimami atsižvelgiant į gamtinius faktorius, – tai irgi puikiai parodoma W. Lacho knygoje. Šitaip, sakysim, knygoje atskleista, jog Vilnijoje būta (ir tebėra) trijų vadinamųjų kariuomenės judėjimo koridorių: Breslaujos, Pastovių ir Molodečno. Pirmasis vedė nuo Drisos per Dauguvos upę, Breslaują link Švenčionių. Jis vertintas daugiau kaip pagalbinis, nes buvo orientuotas daugiau iš šiaurės į pietus, o Švenčionių prieigose „nyko“ tarp gausių ežerų, pelkių, rėmėsi į Dysnos upę ir Belmonto miškus, formavusius natūralias gamtines kliūtis. Pastovių koridorius buvo daug reikšmingesnis, nes ėjo iš šiaurės rytų per Pastovius Vilniaus link. Nuo Rusijos sienos

iki Pastovių jame nebuvo jokių gamtinių kliūčių, o po to – tik Naručio ir gretimi ežerai. Koridorius baigėsi ties Neries (Vilijos) tėkme bei Vilniaus–Daugpilio geležinkeliu ir panaudotas kartu su gretimais koridoriais sudarė rimtą grėsmę Vilnių ginančiai kariuomenei. Pats reikšmingiausias buvo Molodečno koridorius, nes kirto faktiškai visą Vilniją, tęsėsi nuo pat Minsko per Molodečną, Ašmeną iki Vilniaus. Ypač platus jis buvo nuo Smurgonių, jame nebuvo reikšmingesnių gamtinių kliūčių, išskyrus didžiųjų upių intakus, kuriuos besiginanti kariuomenė galėjo šiek tiek panaudoti įrenginėdama užtvartas. Buvo prognozuojama, kad pagrindinė puolimo iš rytų kryptis eitų būtent Molodečno koridoriumi. Pažymėtina, jog lygiai taip pat sėkmingai kariuomenės judėjimas koridoriais galėjo vykti ir priešinga kryptimi. Koridorių egzistavimą nulėmė tai, kad kitą Vilnijos paviršiaus teritoriją sudarė ežerai, pelkės, durpynai, tankūs ir užpelkėję miškai, drėgnos žemumos arba praėjimai tarp tokių gamtinių objektų buvo siauri, netinkami bei nepatogūs didesniai kariuomenės judėjimui. Tačiau netgi minėti koridoriai nebuvo patys didžiausi tokios rūšies objektai. Jie tik sudaro dalį vadinamųjų „Smolensko vartų“ – didžiojo karinio koridoriaus, kuriuo visais laikais naudojosi kariuomenės, žygiuodamos iš Vakarų į Rusiją arba atvirkščiai. „Smolensko vartų“ sąvoką W. Lachas irgi vartoja savo knygoje. Šito didžiojo koridoriaus egzistavimą nulėmė piečiau esantis didžiulis pelkėtas Polesės regionas.

Dar vienas šio lenkų tyrinėtojo knygos privalumas – vadinamojo komunikacijos tinklo reikšmės karyboje atskleidimas. Labiau konkretizuojant tai būtų geležinkelių tinklo svarbos lenkų ir jų kaimynų karyboje aptariamuoju laikotarpiu pristatymas. Pasirodo, geležinkelis tuomet be išlygų buvo pagrindinė susisiekimo ir krovinių gabavimo priemonė tiek civilinėje, tiek ir karinėje srityje. Dabartinė reikšmingiausia alternatyva jam – vieškeliai ir plentai anuomet buvo labai silpnai išvystyti. W. Lachas pateikia statistiką, pagal kurią anuometinėje Vilniaus vaivadijoje būta tik 514 km grįstų kelių ir tai daugiausia Suvalkų krašte (p. 146). Tuo tarpu Vilniaus geležinkelio apygardoje būta 3021 km normalaus pločio ir 699 km siaurojo geležinkelio linijų (ten pat). Nepaisant to, kelių tinklas Vilnijoje vertintas kaip visos Lenkijos mastu silpniausiai išvystytas. Susisiekimo pagrindą sudarė dvi išilgai Vilnijos funkcionavusios geležinkelio magistralės: Balstogė–Gardinas–Vilnius–Daugpilis ir Siedlcas–Valkaviskas–Mastai–Lyda–Molodečnas–Vileika–Polockas. Taip pat trys skersinės: Balstogė–Baranovičiai, Vilnius–Molodečnas–Minskas ir Pabradė–Glubokai. Dar dvi linijos buvo tik lokalaus pobūdžio: Gardinas–Mastai ir Breslauja–Druja–Varapajevas. Autorius pabrėžia, kad didžiausią karinę operacinę reikšmę turėjo būtent linija Balstogė–Vilnius (p. 146). Kartu taip pat pažymi, jog ši linija dėl artimumo sienai su Lietuva buvo nesaugiausia, kaip ir pats geležinkelio mazgas Vilniuje. Ir tai darė reikšmingą įtaką lenkų kariuomenės dislokavimui ir palnams ją panaudoti. Geležinkelių faktoriaus reikšmės to meto karyboje atskleidimas, manytume, sudaro prielaidas kai kuriais aspektais koreguoti

požiūrį į lietuvių–lenkų ginkluoto konflikto eigą. Sakysim, 1920 m. rudenį įsiliepsnojo smarkios kovos dėl Varėnos ir jos geležinkelio stoties kontrolės; tai buvo tapę ir vienu pagrindinių garsiųjų Suvalkų derybų klausimų. Besidominčiam dažnai taip ir lieka neaišku, kuo gi ta Varėna buvo tokia svarbi abiem kovojusioms pusėms. Tik įvedus į tyrimo apyvarstą geležinkelių faktorių, iki galo atsiskleidžia buvusi situacija: Varėnos stotis – tarpinė stotis Balstogės–Vilniaus linijoje; kova dėl jos reiškė kovą dėl visos šios linijos; lenkai siekė atsidaryti prieigas kariuomenės gabenimui nuo Balstogės iki planuojamo užimti Vilniaus, lietuviai – tuo pačiu geležinkeliu suspėti permesti po nesėkmingų mūšių Pietų Suvalkijoje ten įstrigusią ženkliai savo kariuomenės dalį ginti Vilniaus. O ir į tas pačias intensyviausias kovas dėl Pietinės Suvalkijos kontrolės derėtų žvelgti kartu kaip į kovas dėl minėtosios Balstogės–Vilniaus magistralės kontrolės.

Apibendrinant įspūdį apie šią lietuvių skaitytoju bet koku atveju reikšmingą ir intriguojančią lenkų tyrinėtojo knygą, derėtų pasakyti, kad Wieslawas Lachas atliko išties didžiulį, unikalų ir reikšmingą darbą, naujais akcentais praturtinantį ne tik karybos apskritai, bet ir daug siauresnę, tačiau kartu daug specifiškesnę ir kontroversiškesnę lietuvių–lenkų santykių istoriografiją. Tuo pačiu belieka palinkėti sėkmės besiformuojančiai lietuviškai karybos istorijos tyrinėjimų tradicijai ir tikėtis netolimoje ateityje ir iš jos sulaukti panašaus solidumo darbų, paskatinsiančių rimtas mokslines diskusijas dėl kontroversiškųjų lietuvių–lenkų santykių aspektų.

Edmundas G i m ž a u s k a s

Exodus – deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań. Warszawa–Białystok. 2008. 165 s.

2007 m. rudenį Lenkijos tautos atminties instituto Balstogės skyrius kartu su kitomis organizacijomis surengė konferenciją, skirtą lenkų trėmimams ir migracijai Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais. 2008 m. pasirodė pagal konferencijos medžiagą parengtas rinkinys „Exodus – deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań“. Šis leidinys skirtas ir besidomintiems Lietuvos istorija, nes jame nagrinėjama ir Rytų Lietuvos etninė problematika sovietmečiu, pirmiausia per lenkų bendruomenės prizmę.

Leidinio redaktorius Marcinas Zwolskis įvade pabrėžė, kad vykdant Lenkijos piliečių represijų ir migracijų tyrimus, būtina reikėjo įvertinti iki šiol atliktus darbus (p. 7). Šių darbų įvertinimo rezultatas – aptariamas straipsnių rinkinys. Jį sudaro

įvadas (p. 7–9), santrumpų sąrašas (p. 10–12), 14 autorių pranešimų (p. 13–158) ir asmenvardžių rodyklė (p. 159–165). Beveik visų straipsnių autoriai yra įvairių Lenkijos mokslo institucijų atstovai, išskyrus kviestinį svečią iš Rusijos – dr. Aleksandrą Gurjanovą.

Visus tekstus sąlyginai galima suskirstyti į keletą grupių: 1) Antrojo pasaulinio karo ir pokario metais represuotų lenkų problematika; 2) lenkų gyventojų migracijos iš Vakarų Ukrainos, Vakarų Baltarusijos ir Rytų Lietuvos tematika; 3) Baltarusijos ir Kazachstano lenkų padėtis įvairiais istoriniais laikotarpiais;

Bene daugiausia dėmesio leidinyje skirta represuotų lenkų problematikai, daugiausia akcentuojant sovietines represijas 1939–1941 m. Jos nagrinėtos žvelgiant per atskirų Lenkijos regionų prizmę. Toks konferencijos organizatorių dėmesys šiai problematikai suprantamas, nes Lenkijoje ji labai aktuali, nevysiškai ištyrinėta ir bendražmogiškuoju požiūriu labai skaudi. Šioje pranešimų grupėje išskirtinas A. Gurjanovo straipsnis, skirtas 1939–1941 m. sovietinėms represijoms Vakarų Ukrainoje, Vakarų Baltarusijoje, Rytų Lietuvoje (p. 21–40). Autorius, pasitelkęs naujus Rusijos archyvinis šaltinius, patikslino šiose teritorijose represuotų gyventojų skaičių. A. Gurjanovo teigimu, 1940–1941 m. NKVD–NKGB LSSR suėmė 4,3 tūkst. asmenų (neskaičiuojant areštuotųjų geležinkeliuose ir sovietinėje kariuomenėje), iš kurių greičiausiai apie 30–50 proc. buvo Vilniaus ir jo krašto gyventojai (p. 24). Be to, dar 3–9 tūkst. šio krašto gyventojų buvo ištremta 1941 m. gegužės–birželio mėnesį (p. 27). Lietuvių istorikas Arvydas Anušauskas savo tyrimuose nurodė kiek kitokių tuometinių lenkų aukų (areštuotų, ištremtų, žuvusių) skaičių (4,8 tūkst.)¹.

Antrosios straipsnių grupės objektas – lenkų migracijos procesai. Lietuvoje ši problematika tik pradeda tyrinėti, todėl besidominčius Rytų Lietuvos etniniais klausimais bus aktualus Janinos Heros, Krzysztofo Jodczyko darbai. Juos aptarsime kiek plačiau.

J. Hera straipsnyje „Ekspatriantų iš Kresų likimai po karo pabaigos“ (p. 112–135) aptarė lenkų iš Ukrainos, Baltarusijos, Rytų Lietuvos perkėlimą į Lenkiją pirmaisiais pokario metais ir jų įsikūrimą šalyje. Autorė tuometinius įvykius aprašė labai emocionali, tačiau vienpusiškai ir laikydama Lenkijos istoriografijos tradicijų (pvz., vartojant terminiją). Susipažinus su Lietuvos (taip pat Baltarusijos) archyviniais šaltiniais ir istoriografija autorės pateikiamas vaizdas būtų išsamesnis, objektyvesnis, išryškėtų procesų tarp atskirų respublikų panašumai ir skirtumai. Juk neatsitiktinai iš Vakarų Ukrainos išvyko apie 90 proc. užsiregistravusiųjų, kai tuo tarpu iš Vakarų Baltarusijos – 45 proc., iš Lietuvos – apie 50 proc. Antra vertus, Lietuvos archyviniai šaltiniai

¹A. Anušauskas, *Zwangsmigrationen von Litauen 1939–1953, Zwangsmigration in Nordosteuropa im 20. Jahrhundert*, Lüneburg, 2006, S. 148.

patvirtintų, jog buvo ryškus skirtumas tarp lenkų migracijos iš Vilniaus ir šalia buvusių apskričių. Išvykti iš Vilniaus buvo labiau skatinama ir tam visiškai netrukdyta. Be to, išryškėtų, kad tokius svarbius klausimus (perkėlimo proceso eiga ir terminai, ešelonų tiekimas, žmonių skaičius vagonuose ir kt.) sprendė SSSR centrinės žinybos, o LSSR atstovai, kuriuos prižiūrėjo iš Maskvos atsiųsti žmonės, privalėjo juos vykdyti. Tačiau atsižvelgdamas į vietos sąlygas, LSSR vyriausiasis atstovas evakuacijai Albertas Knyva ir jo įstaigos darbuotojai darė tam tikrų nuolaidų išvykstantiems (pvz., sumažino asmenų skaičių viename vagone, neturtingoms gausioms lenkų šeimoms leisdavo išvykti neatlikus privalomų pristatymų ir pan.). Juk ne visi lietuviai, anot autorės, vadovavosi noru atsikratyti lenkų kuo greičiau ir bet kokia kaina, siekiant jiems pakenkti (p. 120).

Kai kurie autorės teiginiai visiškai neatitinka tikrovės. Antai J. Hera tvirtina, kad „Sugrįžus sovietams [po Lietuvos reokupacijos 1944 m. – V. S.] lietuvių policija kartu su naikintojų [stribų – V. S.] ir NKVD būriais Vilniaus ir Naugarduko krašte dalyvavo didelėse lenkų gaudynėse, o pačiame Vilniuje aktyviai užsiėmė jų iškeldinimu“ (p. 117). Iš tikrųjų tuo metu lietuvių policijos nebuvo, o sovietai ją kaip struktūrą ir jos dalyvius persekiojo. Panašių teiginių yra ir daugiau. Galima pastebėti, kad autorė laikosi Lenkijos istoriografijoje vyraujančio stereotipinio požiūrio į lietuvius kaip didžiausius lenkų priešus.

J. Heros tekstą tarsi pratęsė K. Jodczyko (Tautos atminties instituto Balstogės skyrius) referatas. Jame pristatyta Vilniaus krašto lenkų migracija į Lenkiją 1945–1959 m. (p. 136–148). Suprantamas autoriaus dėmesys pirmųjų pokario metų migracijos procesui. Jis buvo labai intensyvus, kiekybiškai kelis kartus pranoko vėlesnių metų procesą, vyko daug sudėtingesnėmis politinėmis sąlygomis, proceso dalyviams turėjo labai skaudžių pasekmių. Autoriaus pranešimas parengtas remiantis Lenkijos istoriografija, todėl nenuostabu, kad į jį perkelti joje įsitvirtinę teiginiai apie statistinę 1944–1947 m. proceso išraišką (iš LSSR išvyko apie 198 tūkst. asmenų), nesklандаus proceso organizavimo kaltininkus (LSSR valdžia), visiškai nekalbant apie kitos pusės laikyseną nagrinėjamų procesų atžvilgiu, jos pasirengimo tiems procesams lygi (Lenkijos prokomunistinė vadovybė lygiai taip pat nebuvo pasirengusi perkėlimo procesui).

Antrąjį lenkų migracijos etapą (1955–1959 m.) iš LSSR autorius pristatė bendrame migracijos iš SSSR kontekste, aptardamas svarbiausius jos etapus, sąlygas, sovietinės valdžios laikyseną ir kt. Papildant K. Jodczyką, reikėtų pažymėti, kad ir šį kartą išvykimo iš Lietuvos procesas skyrėsi nuo tokių procesų kitose sovietinėse respublikose. Čia jis buvo liberalesnis ir mažiau suvaržytas.

Galima pritarti autoriui, kad detalesniems šios temos tyrimams yra būtini Lietuvos, Baltarusijos, taip pat ir Rusijos archyvai ir, be abejo, tų šalių tyrinėtojų darbai.

Juo labiau, kad Baltarusijoje lenkų migracijų problematiką tyrinėjo Anatolis Vialiki, Lietuvoje – Nastazija Kairiūkštytė, Vitalija Stravinskienė, Ukrainoje – Vladimiras Sergejčukas².

Sąlyginai išskirtai trečiajai straipsnių grupei priskirtini du pranešimai: Marios Mazar – apie lenkus Kazachstane XVIII–XXI a. (p. 149–153) ir Przemyslio Czyżewskio – apie lenkų padėtį Gardino srityje 1945–1946 m. remiantis ginkluoto lenkų pagrindžio raportais (p. 154–158).

Apibendrinant galima teigti, kad lenkai istorikai Balstogėje daug dėmesio skiria regioninės istorijos tyrimams, į kuriuos patenka ir Rytų Lietuvos problematika.

Vitalija Stravinskienė

² А. Вялікі, *На разларажжы. Беларусы і палякі ў час перасялення (1944–1946 гг.)*, Мінск, 2005; Т. Круцковский, *Polacy na Białorusi na tle historii i współczesności*, Слоним, 2003; А. Вялікі, *Bielaruś–Polszcza u XX stahodździ. Niewiadomaja repatryjacyja. 1955–1959 g.g.*, Minsk, 2007; N. Kairiūkštytė, Lenkų repatriacija iš Lietuvos 1944–1947 m., *Rytų Lietuva*, Vilnius, 1992, p. 124–141; N. Kairiūkštytė, Turto klausimai pirmosios gyventojų repatriacijos iš Lietuvos SSR į Lenkiją metais (1945–1946), *Lituanistica*, 1992, Nr. 3, p. 11–21; N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai 1939–1946 m., *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298; N. Kairiūkštytė, 1956–1959 metų repatriacija iš Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos į Lenkijos Liaudies Respubliką, *Lietuvos istorijos metraštis. 1996, 1997*, p. 274–291; V. Stravinskienė, Lenkai Lietuvoje 1944 m. antra pusė – 1946 metai: tarp pasirinkimo likti ar išvykti į Lenkiją, ten pat, *2004–2*, 2005, p. 115–134; V. Stravinskienė, NKVD–NKGB vaidmuo vykdant Lietuvos lenkų repatriaciją (1944–1947 m.), ten pat, *2006–1*, 2007, p. 45–62; V. Stravinskienė, Repatriacja w latach 1956–1959 z Litwy do Polski – zarys statystyczny, *Biuletyn Historii Pogranicza*, 2007, nr 8, s. 41–58; Gyventojų repatriacija iš Lietuvos į Lenkiją 1944–1947 m.: turto ir materialinių vertybių išsigabenimo klausimai, *Lituanistica*, 2008, Nr. 4, p. 17–30; В. Сергійчук, *Депортація поляків з України*, Київ, 1999.

Europa tarp sovietų ir nacių: Timothy Snyder, **Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin**. New York: Basic Books, 2010. 524 p.

„Nesuklysimė pasakę, kad Europa lengviau susidoroja su globalios ekonomikos ir institucinės raidos problemomis nei su tapatybės iššūkiais ir atminties konfliktais. Didžiausios problemos kyla Vakarų ir Pietų Europos visuomenėms, labai sunkiai pajėgiančioms suprasti Vidurio Rytų Europos praeities traumas. Lietuviams ar vengrams keliant sovietų nusikaltimų politinio ir teisinio vertinimo klausimus, diskusijos, regis, kyla tik tam, kad iliustruotų jau lakia tapusią frazę: „Suvienyta Europa – suskaldyta atmintis.“ Būtent taip vadinosi ilgametis tyrimų projektas – *United Europe/Divided Memories*, kurį vykdė Vienos institutas (*Institut für die Wissenschaften vom Menschen*) ir kuriame dalyvavo recenzuojamos knygos autorius Tymothis Snyderis.

Dabartinės Europos atminties frontuose jau kuris laikas grumiasi istorinių tyrimų laisvės ir politinių-teisinių priemonių gynėjai. Nacių nusikaltimų ir ypač Holokausto neigėjams keliose Europos Sąjungos šalyse gresia baudžiamoji atsakomybė. Čia minties ir žodžio laisvės principas susiduria su praeities baisių sugrįžimo baime, kurią bandoma apriboti įstatymais. Prancūzijos įstatymų leidėjams priėmus panašią nuostatą dėl armėnų genocido Turkijoje po Pirmojo pasaulinio karo neigimo, kilo dar didesnis šaršalas. Tačiau visa tai nesulyginama su įtampomis, kurios atsiranda, Adolfo Hitlerio nusikaltimus ėmus lyginti su Josifo Stalino nusikaltimais. Europos atminties arena tada ima panašėti į totalitarizmo aukų bei martyrologijos varžybų vietą. Tapatinti sovietus ir nacius Vakaruose daugeliui atrodo itin šventvagystė, nes ten raudonos vėliavos su pjautuvu ir kūju nėra siejamos nei su masinėmis civilių žudynėmis, nei su kokiomis nors traumomis. Savi marškiniai arčiau kūno.

Apie sunkią būtinybę Vakarams suprasti Vidurio Rytų Europą tarp Hitlerio ir Stalino yra įprasta kalbėti lietuviams, lenkams, vengrams ar ukrainiečiams, tačiau kai 1995 m. „New York Review of Books“ išspausdino Normano Daviso straipsnį, kuriame istorikas ragino imtis tokių kruvinių režimų lyginamojo tyrinėjimo ir neleisti suskaldyti Europos atminties, atskirti milijonų žydų, lenkų, ukrainiečių ir kitų Vidurio Rytų Europos tautų tragedijų, tai nuskambėjo nevienareikšmiškai.

Prieš keletą metų N. Davisas savo interviu, išspausdintame labai reikšmingame kairiųjų Europos parlamentarų inicijuotame straipsnių rinkinyje „Praeities politika: Istorijos nauda ir skriauda“¹, dar tiesmukiau argumentavo ilgus pokario dešimtmečius iškreiptą XX a. tragedijos atmintį demokratiniuose Vakaruose. Jis pastebėjo mokslinių

¹ *Politics of the Past: The Use and Abuse of History*, edited by H. Swoboda and J. M. Wiersma, Renner Institute, 2009, 253 p.

ir teisinių-politinių atminties saugojimo standartų skirtumus. Į klausimą, ką mano apie baudžiamosios teisės aktais ginamą praeities tiesą, jis atsakė:

„Aš būčiau prieš tokius įstatymus. Bet tuo pačiu metu mane sukrečia tai, jog daugybė istorikų klestėjo Vakarų universitetuose aiškindami, kad Stalinas jokių nusikaltimų nepadarė. Mano atveju, dar būdamas jaunas istorikas buvau vadinamas visais šio pasaulio vardais, nes buvau įsitikinęs, kad Katynė buvo sovietų nusikaltimas, ir apie tai kalbėjau. Bet jei kas nors būtų drįsęs teigti, kad Holokaustas nėra tikrovė, būtų išvytas iš darbo. Taigi, yra didelis disbalansas žmonių mąstyme apie šiuos dalykus.“²

Šiandien Lietuvoje kas nors galėtų sakyti, jog Petro Stankero straipsnio žurnale „Veidas“³ atveju nutiko taip, kad už netiesioginę užuominą apie Holokausto neįrodomumą Niurnbergo tribunole jis neteko pareigų. Tiesa, ne akademiųjų, kurioms straipsnio autorius vargu ar tiktų. Tik labai menko lygio istorikas galėtų samprotauti taip, kad Holokausto tikroviškumas yra abejotinas, nes Niurnbergas turėjo kvaziteisinio proceso bruožų, o kaltintojams pritrūko įrodymų, kad Hitleris pats įsakė pradėti *final solution* politiką žydų atžvilgiu. Niurnbergo galėjo visai nebūti, bet Holokausto tragedijos akivaizdumui tai joks argumentas. Yra rimtų istorikų darbų, atskleidžiančių tą akivaizdumą.

Abejonės sovietų okupacija ir nusikaltimais yra kasdienis dalykas mūsų šalies viešojoje erdvėje, bet inkriminacijos pastangų nematyti. Gal dvigubas standartas išplaukia iš tradicijos, o gal iš tam tikro veikos dažnumo – tai gali vesti prie nesibaigiančių bylinėjimosi procesų. Neabejotinas teiginys, kurio nebūtina įrodinėti, kad sovietų nusikaltimų prieš žmoniją neigimas (visiškas ar dalinis) yra šiandieninės V. Putino Rusijos oficialiosios politikos bruožas. Prieš kelis metus jaunam Latvijos režisieriui paleidus į pasaulį Stalino ir Hitlerio nusikaltimų paraleliškumą ir palyginamumą atskleidžiantį dokumentinį filmą „Soviet story“, Rusijoje pasigirdo protestai, o filmui nepavyko pasiekti žiūrovų. Aptariama knyga, kurioje be išlygų atskleidžiamas sovietų ir nacių nusikaltimų prieš žmoniją lygiagretumas, eina dar toliau ir dar giliau. Atrodo, kad autorius imasi to, ką istorijos teoretikai vadintų nepaprasta sunkenybe – aprašyti tai, kas buvo taip žiauru, kad negalima papasakoti, bet taip žiauru, kad neįmanoma pamiršti.

Amerikiečių istorikas, Jeilio universiteto profesorius Timothis Snyderis Lietuvos skaitytojams jau pažįstamas iš jo populiarus veikalo „Tautų rekonstrukcija“⁴. Savo naujoje knygoje jis lieka ištikimas erdvei, kuri kadaise buvo vadinama Abiejų Tautų Respublika. Tai didžioji civilizacijų interferencijos erdvė tarp Baltijos ir Juodosios

² Ten pat, p. 49.

³ *Veidas*, 2010.

⁴ T. Snyder, *Tautų rekonstrukcija. Lenkija. Lietuva. Ukraina. Baltarusija. 1569–1999*, Vilnius, 2009.

jūros, kurioje persidengė agresyvos Hitlerio ir Stalino utopijos. Tą erdvę T. Snyderis pavadino *kraujo žemėmis* arba *krūvinomis žemėmis* (angl. *bloodlands*), nes, anot jo, didžiausios XX a. baisybės, kruviniausi nusikaltimai 1930–1944 m. buvo padaryti būtent čia. Keturiolika milijonų beginklių civilių gyventojų buvo sąmoningai numarinti badu, sušaudyti arba pribaugti dujų kamerose. Suvaldyta santūri statistika atskleidžia tokią Lenkijos, Baltarusijos, Ukrainos, Baltijos šalių ir Vakarų Rusijos pakraščio masinių žudynių buhalteriją: 3,3 milijonai ukrainiečių, Stalino valia badu numarintų 1932–1933 m.; apie 300 tūkst. lenkų ir ukrainiečių, nužudytų kartu su 700 tūkst. Didžiojo teroro Sovietų Sąjungoje įkarštyje 1937–1938 m.; apie 200 tūkst. lenkų, nužudytų nacių ir sovietų pradėto Antrojo pasaulinio karo pradžioje 1939–1941 m., dalijantis Lenkiją pagal Molotovo-Ribentropo slaptuosius protokolus; 4,2 milijonai Sovietų Sąjungos piliečių (baltarusių, ukrainiečių, rusų), kulkomis ir badu nacių sunaikintų 1941–1944 m.; 5,4 milijonai Lenkijos ir Sovietų Sąjungos piliečių žydų, užkastų masinio šaudymo vietose arba pelenais virtusių nacių mirties fabrikų vietose; dar 700 tūkst. Baltarusijos ir Lenkijos piliečių žuvo nuo nacių atsakomųjų akcijų. Ir tai, anot T. Snyderio, yra atsargūs, konservatyvūs skaičiai⁵.

Knyga skirta ne visai Europos tarp Stalino ir Hitlerio istorijai, bet tiesiogiai sąmoningam, sistemiskam, masiškam civilių gyventojų žudymo procesui. Be gąsdinančios euforijos ir be patoso istorikas rikiuoja į chronologinę eilę masines žudynes, labai įtikinamai parodydamas svarbiausias didžiųjų ir gal net paranojiškų diktatorių sprendimų motyvacijas. Jo nuomone, Stalino aplinkoje 1932–1933 m. Ukrainoje sukeltas badas buvo nulemtas ne tik nežmoniško ryžto industrializuoti Sovietų Sąjungą ekspropriuojamos valstietijos kaip socialinio sluoksnio sąskaita. Atimant iš ukrainiečių (kaip, beje, ir iš kazachų) valstiečių visą maistą, net sėklinius grūdus, buvo ryžtasi *galutiniam sprendimui* Ukrainos sovietinės tapatybės ir integralumo byloje. Lygiai taip pat sąmoningai į bado išmarintus Ukrainos sodžius vėliau buvo įkeliami rusai. Nors sovietų elgesį teisinantys istorikai bando įrodyti, kad *holodomoras* nebuvo sąmoninga politinė priemonė, o tik ideologiškai neišvengiamos kolektyvizacijos pasekmė, tačiau, anot T. Snyderio, tokia „kolektyvizacija apiplėšė Ukrainos kaimo tapatybę, lygiai taip sunaikino valstiečius moraliai, o po to ir fiziškai“⁶.

Sunku nesižavėti autoriaus gebėjimu matyti iš karto visą to meto *krūvinų žemių* panoramą, paveikslą dideliuose rėmuose. Jis nebando demonizuoti didžiųjų XX a. diktatorių. Tiek Stalino ryžtas ukrainiečių klausimo *galutiniam sprendimui*, tiek Hitlerio posūkis prie žydų *final solution* išplaukė iš beprotiško tikėjimo savaip suprasto istorinio proceso ir racionalios socioekonominės logikos vaizdiniais. Stalinas racionalizavo

⁵T. Snyder, *Bloodlands. Europe between Hitler and Stalin*, New York, 2010, p. 411.

⁶Ten pat, p. 55.

galimybes socializmui laimėti ne tik vienoje, bet dar ir atsilikusioje agrarinėje šalyje. Hitlerio rasistinei vaizduotei įsukus didžiausią Europos ekonomiką, reikėjo kolonijų agrarinio (arba *kalorijų*, t. y. apsirūpinimo maistu) klausimo sprendimui. Stalinas aukojo Ukrainos valstiečius, kad pasivytų industrializacijos traukinį, o Hitleris naikino Rytų Vidurio Europą, kad išoktų į paskutinį imperialistinės kolonizacijos traukinio vagoną ir sukurtų didžiąją žemyninę imperiją, kurios aruodu būtų tapusi germanizuota Ukraina. Ir tai vyko laikais, kai iki pasaulinės kolonijinės sistemos „išmontavimo“ buvo likę du dešimtmečiai.

Ir Stalino, ir Hitlerio radikalumas didėjo su kiekviena jų fantasmagorinių planų nesėkme. Anot T. Snyderio, Hitleriui pergudravus Staliną ir po Lenkijos ir Baltijos šalių pasidalijimo kruvinos puotos užpuolus Sovietų Sąjungą, buvo laikomasi *apokaliptinės ekonomikos* vaizdinių. SS *standartenfuhrerio* ir profesoriaus Konrado Meyerio skaičiavimais, *Generalplan Ost* būtų pareikalavęs iš okupuotų naujų kolonijų Rytų Europoje nuo 31 iki 45 milijonų aukų⁷.

Tačiau nei žaibiškas, nei karas apskritai Hitleriui nepasisėkė. Planai keitėsi priklausomai nuo situacijos. T. Snyderis analizuoja kruvinių veikslių logiką, sieja su situacija fronte ir darbo bei maisto resursų klausimu. Žydų holokaustas knygoje labiau nei bet kada anksčiau atsiskleidžia visos *kruvinių žemių* Golgotos kontekste. Pirmiausiai genocidinių, t. y. etninių žudymo ir valymo požymių jis išvelgia Stalino įvykdytoje *Didžiojo teroro* akcijoje, kur lenkai, ukrainiečiai, latviai, žydai pakliūdavo į NKVD mėsmalę ne tik dėl kokių nors idėjinių ar socialinių priežasčių, bet ir dėl savo tautybės. Hitlerio aplinkoje galutinis Europos žydų klausimo sprendimas taip pat patyrė bent keturias modifikacijas. Pirmiausia Europos išvalymas nuo žydų buvo siejamas su totaliu išskeldinimu – į Madagaskarą Indijos vandenyne ar į Birobindžaną Sovietų Sąjungos Tolimuose Rytuose. Britų viešpatystė jūrose niekais vertė pirmą sumanymą. O Hitlerio ir Stalino bendradarbiavimo Antrojo pasaulinio karo pradžioje naciams dingtelėjusių mintį atiduoti žydus sovietams pastarieji atmetė. 1941 m. pabaigoje paaiškėjus greitos pergalės vilčių žlugimui ir JAV stojus į karą, Hitleris galutinai apsisprendė visiškai žydų eksterminacijai, kurios tempas priklausė tik nuo svyravimo tarp momentinių darbo jėgos poreikių getuose bei koncentracijos stovyklose ir maisto problemų⁸.

Dabartinėje istoriografijoje ir atminties politikoje Stalino ir Hitlerio nusikaltimų lyginimas persipina su Holokaustu ir kitų tautų masinių žudynių vaizdiniais. T. Snyderis pasakoja *kruvinių žemių* istoriją ir be jokių prietarų leidžia lyginti visas didžiules skriaudas, kurias žmonijai atnešė totalitariniai režimai. Jis supranta, ką reiškia dabar-

⁷Ten pat, p. 160.

⁸Ten pat, p. 188.

tinės viktimizacijos lenktynės. Bet svarbiausia – bando suprasti žydų ir nežydų aukų bendražmogiškumą.

Nors autorius tik fragmentiškai leidžiasi į eseistines ir filosofines masinių žudynių istorijos faktų interpretacijas, tačiau jų intensyvumas, įtaigumas yra iš tiesų išpūdingas. Valdydamas emocijas apokaliptinės ekonomijos ir fanatizmo politikos procese, jis lieka jautrus individo – žydo, ukrainiečio, lenko, latvio, vokiečio, ruso, etc. unikaliai likimui, net jei jo mirtis buvo tik viena iš 14 milijonų. Autorius iš tiesų yra didis ir išmintingas humanistas, prisilietęs prie skaudžiausios žmonijos atminties stygos.

Nacių ir sovietų režimai pavertė žmones skaičiais, iš kurių vienus galime tik apytiksliai įvertinti, kitus labai preciziškai rekonstruoti. Tam mums, mokslininkams, yra privalu priartinti šiuos skaičius ir įdėti į laiko perspektyvą. Tai mums kaip humanistams privalu tuos skaičius vėl paversti žmonėmis. Ir jei negalime to padaryti, tada Hitleris ir Stalinas suformavo ne tik mūsų pasaulį, bet ir mūsų humanizmą⁹.

T. Snyderio kuriamas *kraujuojančių žemių* pasakojimas literatūrine prasme yra labai įtaigus. Tai klasikinio distancijos su tiriamais praeities reiškinais dokumentas, tuo pat metu kupinas žmogiško jautrumo. Tekstas yra išaustas išvalgios minties gijomis ir inkrustuotas tokiais subtiliais pasažais ir spontaniškais apibendrinimų sakiniais, kurie istoriografijoje vis labiau darosi retenybe.

Štai vienas iš tokių apibendrinančių pasažų, užbaigiančių kraupią *holodomoro* istoriją, kurios puslapiai net nuolat tą laiką prisimenančiai ukrainiečių diasporai atrodytų gąsdinantys kanibalizmo ir beviltiškumo scenomis. T. Snyderis intensyviai besivystančiame pasakojime randa tinkamus momentus stabtelti ir pasidalyti su skaitytoju kad ir tokiomis mintimis:

„Geri žmonės mirė pirmieji. Tie, kurie atsisakė vogti ar imtis prostitutcijos, mirė. Tie, kurie davė maisto kitiems, mirė. Tie, kurie atsisakė valgyti mirusių kūnus, mirė. Tie, kurie atsisakė žudyti šalia esantį žmogų, mirė. Tėvai, kurie priešinosi kanibalizmui, mirė pirm savo vaikų. 1933 m. Ukraina buvo pilna našlaičių, ir kartais žmonės juos priimdavo. Tačiau be maisto nedaug ką net patys geriausi iš svetimųjų galėjo duoti tokiems vaikams. Mergaitės ir berniukai greta ant paklodžių ir anklodžių, rydami vieni kitų ekskrementus ir laukdami mirties.“¹⁰

Tokių intensyvių vietų istoriko pasakojime nėra daug, bet be jų pasakotojui tikrai nebūtų pavykę iš skaičių ir ekonominių procesų vėl grįžti prie žmogaus ir jo likimo *kraujuojančiose žemėse*. Ši knyga greičiausiai taps istoriografine sensacija laikais, kai atrodo, kad jau niekas niekuo nebesistebi. Ji turėtų žymėti labai svarbų posūkį Europos atminties gaivinimo kelyje. Žinoma, lietuvių skaitytoji, ko gero, visų pirma rūpės, kiek kruvinų mūsų praeities puslapių įsiterpia į recenzuojamą veikalą. Nedaug, gali pasirodyti tokiam skaitytojui. Tačiau lietuvių, kuriuos sovietai terorizavo pirmosios

⁹Ten pat, p. 408.

¹⁰Ten pat, p. 50.

okupacijos metu, ir kurie nesunkiai pasidavę nacių propagandai ir manipuliacijoms, braidė *kraujo žemėje*, siluetai išnyra labai raiškiai. Tik ir lietuvių žydšaudžiai šioje knygoje nepasirodys unikalūs degeneratai. Jų likimas panašus į daugelio kitų – ukrainiečių, rusų, latvių, lenkų, kurie galėjo viename asmenyje talpinti ir aukos, ir budelio tapatybę. Ši praeitis nėra vienspalvė. Ji labai, net nepakeliamai sudėtinga. Ir gerai, kad Timothis Snyderis tos praeities nesupaprastina.

Net angliška knygos versija, tikėtina, turės įtakos mūsų lietuviškai istoriografijai. Tačiau neapleidžia mintis, kad čia kaip reta verta pasistengti, kad knyga kuo greičiau būtų išversta į lietuvių kalbą ir išleista didesniu tiražu. Ji gražina viltį, kad istorija, net ir skaudžiausių jos puslapių pasakojimas vis dar gali būti šiuolaikinio gyvenimo mokymo priemone.

Egidijus Aleksandravičius